

1. Η λίμνη Βαν, η θωσπίτις λίμνη των Βυζαντινών, με πρώτο πλάνο το νησάκι Αχτάμαρ (Φωτογραφία του φίλου Φιλανδού διασημου φωτογράφου Reiner Lampine)

ΑΡΜΕΝΙΚΑ ΓΚΑΒΙΤ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΛΙΤΕΣ

Της Μελάτως καὶ του Καστρο Λαζαρίου
Στην δέρμι και διακριτή φιλοσείδια
τους σφείλει πολλά αυτό το κείμενο.

Σε μια πρόσφατη έρευνα για τη μορφολογική διαδρομή του Καθολικού Χελανδαρίου, που είχε την καλωσύνη να δημοσιεύσει η πάντοτε φιλόξενη ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ¹, είχαμε επισημάνει την παρουσία Λιτών² και Γκαβίτ³, δηλαδή ευρέων προθαλάμων, αντιστοίχως στους βυζαντινούς μοναστηριακούς ναούς (τα καθολικά) και τους αρμενικούς (τις καθογικές – με γι!⁴). Οι προθάλαμοι αυτοί, μιας επιβλητικής πάντοτε μορφολογίας, εμφανίζονται κυρίως κατόπιν μια ιστορική περίοδο κοινή, δηλαδή από τον 9ο έως τον 14ο αιώνα, αλλά συνεχίζονται καὶ αργότερα.

Παύλος Μυλωνάς
π. Καθηγητής Α.Σ.Κ.Τ.

2. Χάρτης της διάληκτης Αρμενίας (ισοχετόχρωμη περιοχή) και της Σοβιετικής (ερυθρόχρωμη). (Από: Association Culturelle Vahan Tekeyan (Ed.) *Monuments d' Arménie*, Beyrouth, 1975, σ. VIII).

Είχαμε διερωτηθεί τότε, μήπως αυτή η φαινομενική ομοιότητα μορφής και κτηριολογικής θέσης συνεπάγεται επιπρός μονομερείς ή αμοιβαίες ή μήπως οφείλεται απλώς σε ανεξάρτητες μορφολογικές λύσεις που επινοήθηκαν από το γόνιμο ανθρώπινο μυαλό για ν' αντιμετωπίσουν ανάγκες και προθέσεις παρόμοιες. Ένα πρώτο ταξίδι στην Αρμενία, το 1978⁶, υπήρξε καταλυτικό για τον γράφοντα, γιατί του δόθηκε η ευκαιρία αφ' ενός να γνωρισθεί με την συναρπαστική αυτή κουλτούρα και αρχιτεκτονική, αφ' ετέρου για να του γεννηθούν τα πρώτα έντονα ερω-

3. Το Μεγάλο (δεξιά, υψ. 5165 μ.) και το Μικρό Αραράτ (αριστερά, 3925 μ.). Σε πρώτο πλάνο αγροί με ηλιόσπορο.

τηματικά γύρω από τις αβασάνιστες ίωνας γνάμες που εκφέρονται και γράφονται, σχετικώς με τις «επιρροές» της αρμενικής αρχιτεκτονικής επί της βυζαντινής. Η έκτοτε ενασχόλησή του με την εις βάθος διερεύνηση της αρμενικής αρχιτεκτονικής εις τις βιβλιοθήκης της Ευρώπης εγένηνσε την ανάγκη μιας μεγαλύτερης γνωριμίας με τα ίδια τα μνημεία. Για το σκοπό αυτό πραγματοποίησε μια ευσυνείδητη επιτόπια έρευνα στο αρμενικό έδαφος, κατά το φθινόπωρο του 1985, με την αμέριστη συμπαράσταση της Αρμενικής Ακαδημίας των Επιστημών.⁷

A. Ολίγα περί Αρμενίας και αρμενικής αρχιτεκτονικής

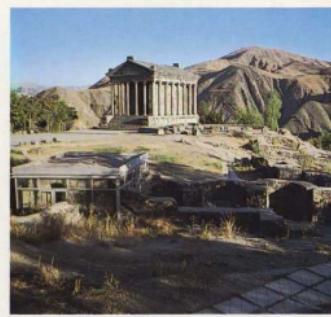
1. Για την καλύτερη κατανόηση του ειδικευμένου θέματος του παρόντος δρόμου, αλλά και για να μεταδοθεί, κατά το δυνατόν, στον ευενή αναγνώστη, κάποιος απόλυτος της καλλιτεχνικής πανδοσίας που εσήμανε για τον γράφοντα ή ανέτη γνωμάδια με την κουλτούρα γενικότερα και την αρχιτεκτονική ειδικότερα, την Αρμενία, δε βα ήταν ίωνας άσκοποι μα επιτρόχιδην υπενθύμιση στοχεύειν ιστορίας και αρχιτεκτονικής. Η σημερινή Σοβιετική Αρμενία αποτελεί μικρό τυμπάνο, περίπου το 1/5, της ιστορικής αυτής χώρας (Εικ. 2). Κείται στα Β.Δ. του Ιράν και στα νότια του Καύκασου, του αρχαίου Αλέπρου (υψ. 5.466 μ.). Καταλαμβάνει το λεγόμενο μήλιπεδο της Αρμενίας, με μέσο υψόμετρο 900 μ. και πολ-

5. Το μέγαρο του Ματεναδαράν, η Εθνική Βιβλιοθήκη Χειρογράφων στο Ερεβάν.

6. Το σύγχρονο χάλκινο άγαλμα της μεσαιωνικής πριγκίπισσας Τάμαρ. Κρατάει στους υψηλέντες βραχίονες τον αναμένο λόγχο που καλεί τον αγαπημένο της.

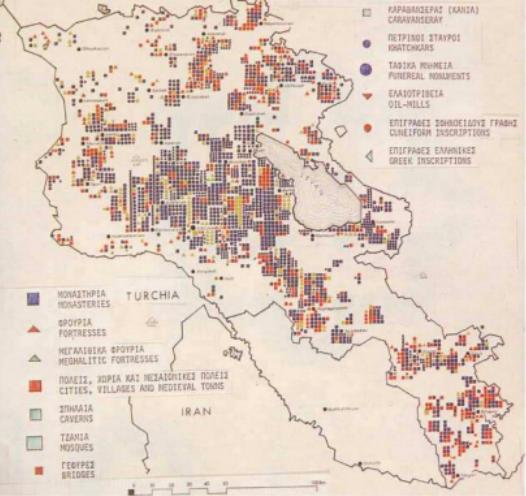
7. Ο ελληνιστικός ναός του Γκαρνί (1ος αι. μ.Χ.) με φόντο το εντυπωσιακό ορεινό τοπίο.

4. Νέα κοπέλα με μία από τις εθνικές φορεσιές. Η ευγένεια του προσώπου της και των κινήσεων της αντιπροσωπεύουν την μεγάλη πλειοφύΐα του Αρμενικού λαού. (Φωτογραφία R. Lampinen).

λές περιοχές στα 1500 και 2000 μ. Σ' αυτές τις τελευταίες η θερμοκρασία, αόρμη και το καλοκαρι, πρέπει τη νύκτα κάτω από το μπέν, δεν κεχιμάνω έχουν σ' όλη τη χώρα συνήνες θερμοκρασίας – 25°, με αποτέλεσμα οι καλλιέργειες να είναι συντονισμένες σ' αυτές τις συνθήκες. Πχ. δεν έχουν ελαιόδενδρα κα το λαδι τους συλλέγεται από εκτεταμένους αγρούς ήλιοσπούρου (Εικ. 3). Το όρος Αραράτ (ιων. 5.165 μ., Εικ. 3), σαν καβαβαγιασμένο σύμβολο εθνικής συνεδρίσης, ευρίσκεται στο τουρκικό έδαφος, σε μικρή απόσταση από τα σύνορα και από την πρωτεύουσα Ερεβάν. Φάνεται από τη περιοδότηρα σημεία τη χώρας, έχει τραγουδιστεί και διδαστεί από ποιητές και γνωριμούς, και «πονένε» τον Αρμενό σαν υπενθύμηση της χαμένης πατρίδας. «Όπως γράφει ο ευαισθητός Μήτρος Αλεξανδρόπουλος¹³: Για να καταλάβουμε τι σημαίνει για τον Αρμενό η καθημερινή πλήγη του Αραράτ ας χαρδούσουμε τα σύνορα μας στον πρόποδες της Ακρόπολης, ώστε η Αθήνα να γίνει ένα αμφιθέατρο στρατέμενο που τα Παρθενώνα τον θέλει να βρίσκεται μόνος σε τουρκικό έδαφος. Κι αυτό το αισθημάτωμα μας αποδύσκαται πικράς και αγωνιστική, με τα μάτια της εποχής του Μακρυγιάνη! Ο αρμενικός λαός (δεκάτη, στη Σοβιετική Αρμενία και άλλα τόσα στη διοικητική) είναι ξενογένης, γενεγής, φιλόενος, σοφαρός (Εικ. 4), μενόντα εθνικά αισθημάτωμα μας της Μεγάλου Ιδέας. Η προστάσεις για ανόρθωση είναι τεράστια και συγνωνική! (Εικ. 5).

2. Τον έντονο πατριωτισμόν των Αρμενίων και την προσταλωτή τους στις παραδόσεις θα μπορούσε να οικουνορρίφησε το ελήνη ρουμανικό αιγαίνημα. Τον καρδιό του μεσαίων, η βασιλικότητα Τάμαρης αγαπούσε έναν παλατάρη, που δύναται να θέλεις το πατέρας της. Στην προστάσειά του να διασκέψει τον δεσμό σ' ρασιλιάς εξόρια την κόρη του στην ψηριά της λίμνης Βαν (της Θρακοπόδιος λίμνης των Βυζαντίων). Καθώς νύχτα όμως ένας πιστός υπηρέτης άναψε, κατά δαντάνη τη ερυθρόμεττης κόρης, έναν λύχνο, και το παλατάρη, οδηγήμενον από την αμυδρή φλόγα, διεύσχιζε κολυμπώντας τα παγωμένα νερά για να συναντήσει την καλή του! Όταν το 'μαθε ο βασιλιάς διέταξε να θανατώσουν τον υπηρέ-

8. Χάρτης μνημείων της Αρμενίας, συντεταγμένος από την ερευνητική αποστολή του Πολυτεχνείου του Μιλάνου (Ανά: *Documenti di Architettura Armena*, No. 1, *Haghpat*, Milano, 1974, σσ. 44, 45).

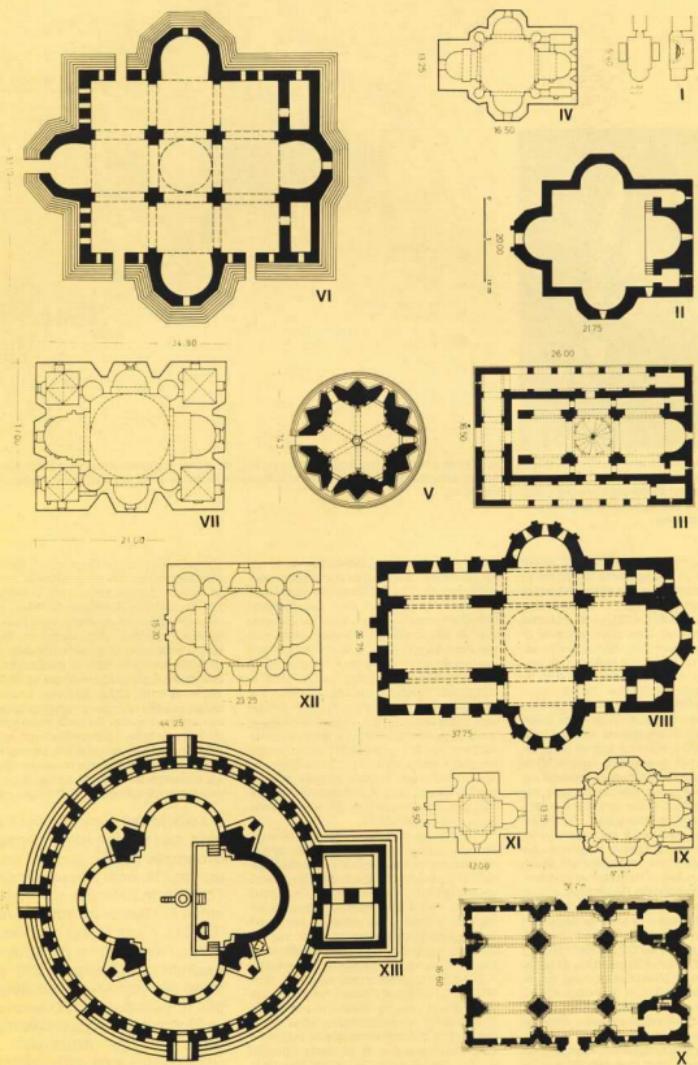
τή έτοι οώμας ο λύχνος δεν άναψε και το παλάτι πνήκησε στο έρεψο της νύχτας κραυγάδων: Άχ! Τάμαρ! Εκτός το ντρόκι ουμόδιπτος Αχτάμαρ, κι εκεί ανεγέρθηκαν σπουδαία μνημεία, όπως ο ναός του Σταυρού (Εικ. 4), τον αρχών του Ίων αι. Δυστυχώς για τους Αρμενίους τα μνημεία αυτά, όπως και η λίμνη του Βαν, βρίσκονται σήμερα σε τουρκικό έδαφος (χάρτης Εικ. 2). Επτά οι υπουργοί της Αρμενίας, παραλλήλωντας την μακρινή λίμνη του Βαν με τη λίμνη Σεβάδη, που βρίσκεται στη Β.Α. τημήνη της χώρας τους, δύο επίσης υπάρχει νηράκι με εκκλησίες του ιων αι., μετέφεραν εκεί και τη ρωμαϊκή μιτρά, στην πόλη στην οπή της λίμνης ήταν ένα ωραίο μεγάλο χάλκινο άγαλμα της Τόμαρ, με υψηλώντας βράχοντας να κρατεί αναμνηστικό λύχνο (Εικ. 6) και να απενίζει το αντίστοιχο νηράκι¹⁴!

3. Η ευρύτερη ομοεμική χώρα υπερτεφανεύεται από αρχαιότατους πολιτισμούς που επισημαίνονται με εργμάτα παλαιολιθική, μεσολιθική, νεολιθική, της εποχής του χαλκού και του άνθρου. Το βασίλειο του Ουαρπάτου (900, ≈ 546 π.Χ.) με πολιτιστική κράδα σα ουαριάκη, κατελάβησε περίπου τον χώρο της σημερινής τουρκικής και μέρος της Σοβιετικής Αρμενίας: τότε (782) ιδρύθηκε το Ερεβανί, το οποίον έρεβαν. Εν συνεχείᾳ, η χώρα υποτάχθηκε στους πριν από τους Μητρώους Πολέμους Πέρσεων, για να ένανγίσει ο βασιλεύς μετά το θάνατο του Μεγάλου Αλεξανδρού, να ποταμούχει εκ νέου στους Σελεύκειδες, όποτε απότοκο σφαίρας ελληνιστική φυσιογνωμία (Εικ. 7), να απελευθερώθει και πάλι στο τέλος του ζωι αι. μ.Χ. Μετά υπόκειται στην επιρροή του Βιζαντίου (το δυτικό της τμήμα) και στους Σασονίδες Πέρσεων (μέσα Βαν μέσα Ζωι αι.) και μετά στους Αρμενίδες (μέσα Ζωι μέσα Ζωι αι.). Ελεύθερνταν και μεγαλούργει το τέλος του Τσουι αι. Με την εισοδήμα των Σελτζουκών Τούρκων, σχηματίστηκε ένα νέο αρμενικό βασίλειο στην Κομικά, που συμμορφώνεται με τους Σταυροφόρους και αποτοκού μάντα και γαλλικόν βασιλεύοντα οίκο, των Lusignan, στο τρίτο τέταρτο του 14ου αι. Ακολούθη με στηνγή Τούρκοραπτά των 19οι αι., στης αρχές του οποίου το καυκασιό τμήμα της Αρμενίας υπάγεται στη ρωμική κυριαρχία.

tά την λήξη του 1ου Παγκοσμίου Πολέμου σχεδιάζεται, με την πρωτοβουλία των Αρμενίων της Διασποράς και την υποστήριξη του Αμερικανού Προέδρου Ουίλσον, η Μεγάλη Ανεξάρτητη Αρμενία, που άμας δεν πραγματοποιείται. Αντ' αυτού το δυτικό τμήμα παραμένει τουρκικό δε το ανατολικό ανακηρύχθεται το 1920 σε ανεξάρτητη σοιουλιστική δημοκρατία, η οποία, το 1922, εντάσσεται στην ΕΣΣΔ. Βεβαίως υπάρχουν ακόμη μεγάλα αλτύτωτα τμήματα αρμενικού που υπάγονται στην Τουρκία, στο Αιγαίοπαδάνι και στο Ιράν. Το σουδαριτερό και μεγίστη τμήμα της αρχαίας και μεσαιωνικής Αρμενίας ευρίσκεται στο τουρκικό έδαφος και υπόκειται σε αυστηρή αστυνόμευση και υποχρεωτική αραιότητα των πληθυσμών¹⁵.

Η Χριστιανική περίοδος της Αρμενίας, που κυρίως μας ενδιβάφει στο παρόν άρθρο, ξεκινάει επισήμως το 314, όταν ο Αρμενίους διοις Γρηγόριος εθέψτεις τον Χριστιανισμό ως θρησκεία του κράτους. «Έκτοτε, ο μεν Γρηγόριος ονομάστηκε Φωτιστής¹⁶ η δε Αρμενική Εκκλησία Γρηγοριανή. Στη γεωγραφική γειτονία προστεθήκαν και παραδοσιακοί (ελληνιστικοί) και θρησκευτικοί (χριστιανικοί) δεσμοί μεταξύ Αρμενίας και Βυζαντίου¹⁷, που χαλαρώθηκαν όμως από τα μέσα του 5ου αι., όταν δημιουργήθηκε το θρησκευτικό σύγμα μεταξύ Αρμενίων και Ορθόδοξιας¹⁸. Έκτοτε οι Αρμενίοι Χριστιανοί αποτελούν την πολυτιληθέστερη Μονοφαστική Εκκλησία, με δικό τους Πατράρχη, τον Καθολικό, του οποίου η έδρα άλλαξε επανειλημμένων, σήμερα δε είναι το Ερεβάν¹⁹.

Από τους κυριάρχους σταθμούς στην εξέλι-

9. Κατόψιες των σπουδαιοτέρων τύπων ναών (Andr. Der Nersessian, S., L'art arménien, Paris, 1977, σα. 34-35, αυγμητή ψηφιακή με διαστάσεις και τιμολογία από τον γραφούντα). Ι. Άχτη, 13ος αι. Ναοί δρυμούκοι της Βολιώτη - υπέρβαν και τύπο Ευλόστεγοι. ΙΙ. Μαστόρα. Τοις αι. Ναοί μονόχωροι, τετράγωνοι, με πρόξενους κόγχες. ΙΙΙ. Οδζούν, βος-7οι αι. Ναοί τύπου σταυρικής τρικλίτης τρουλλαίς βασιλικής, με ίχνη περιβόρου. ΙV. Ζαράδηρ, βος-7οι αι. Ναοί μονόχωροι, τετράγωνοι με τεσσάρες κύριες κόγχες και πρόξενα γνωιατικά κογχάρια. ΙV. Άνι. Παρεκκλήσιο του Πουμένος, 10ος-13ος αι. Ναοί περικεντροί, μονόχωροι, πολύκογχοι (έξι κογκούχιοι ή οκτάκοχοι), αστρερεδεῖς. VI. Εταμιατύην, 4ος-7ος αι. Ναοί σταυροειδείς εγγεγραμμένοι, τετραπτυχήτοι, με τεσσάρεις προέξουσες κόγχες. VII. Αγία Χριστοφόρη, Τοις αι. (518). Ναοί εγγεγραμμένοι οκτάκοχοι και γνωιατικά τετραγωνικά διαμερίσματα. VIII. Τ'αλιν, Καθεδρικός Ναός, 7ος αι. Ναοί σταυρητικής τρικλίτης τρουλλαίς βασιλικής με πρόξενους πλάγιες κόγχες (και ένα τρικογύχη βασιλικής, όπως λέγουν οι Αρμένιοι και άλλοι πνεύτι). Σημειώνεται ότι και ο τρουλός έχει κατόψιη ελλεπτική, για να συντονιστεί με τη δρομικότητα του κτηρίου. ΙX. Άχτη διάρρη, Ναός του Σταυρού, 915-921. Οροιού με τον τύπο ΙV: άλλα με πρόξενα γνωιατικά κογχάρια. X. Άνι, Καθεδρ. Ναός 989-1001. Ναοί εγγεγραμμένοι, σταυροειδείς, τετραπτυχήτοι. XI. Τ'αλιν, Αγία Μαρία, 7ος αι. Ναοί μονόχωροι, τρικογχοί με εγγεγραμμένες τις κόγχες. XII. Άβαν, βος (596). Ναοί εγγεγραμμένοι οκτάκοχοι και εγγεγραμμένα κυκλικά γνωιατικά διαμερίσματα. XIII. Ζβαρτνότς, 7ος αι. (643-652). Ναοί περικεντροί με τετράγωνο πυρήνα.

Εη του πολιτισμού της Αρμενίας επαθήκε τη καθιέρωση του αρμενικού αλφάβητου, το 396 ή 401, γεγονός που τιμάται και σήμερα ως μία εθνική εορτή. Δημιουργός του υπήρξε ο Μερօν Μάστιτος, ένας μορφωμένος ιεροκήρυκας και καλόγερος, που βασιστήκε στο ελληνικό αλφάβητο για να μεταπούσε το έως τότε χρησιμοποιούμενο αραμαϊκό των Σαρών. Εκτότιο αναπτύχθηκε η αρμενική φιλολογία, αρχής κατόπιν μεταφράσεις αρχαίων ελληνικών και συριακών κειμένων.

Οι σχέσεις με το Βυζαντίο υπήρξαν πάντοτε στενές, άλλοτε αρνητικές και άλλοτε θετικές. Μάλιστα είναι άξιο να σημειωθεί ότι, πέραν από τις διακρατικές σχέσεις, υπήρξε κατά την περίοδο της δεύτερης ακμής (10ος-12ος αι.) μια έντονη παρουσία αφομοωμένων με το Βυζαντίο διαπερνών Αρμενίων, αλλά και οικλήπτων αρμενικών πληθυσμών μέσα στην αυτοκρατορία, με κορωνίδα την άνδον Αρμενίων στον αυτοκρατορικό θώκο¹. Η σχέση αυτή ενδιφέρει διαιτήσεως το παρόν άρθρο και θα λεχθεύνει περισσότερα στις επόμενες σελίδες.

4. Οι ιμπερινή Αρμενία είναι πλουσιότατη σε μνημεία μεσαιωνικά, σε διάφορους βαθμούς ερειπώσεων ή συντήρησεων² (Εικ. 8): από απόψεως ναοδομίας πολλά είναι χρονολογημένα, από επιγραφές ή ιστορικές αναφορές. Ένας πρώτος χρυσούς αιώνα σημειώνεται κατά την περίοδο μεταξύ 5ου και 7ου αι., και ένας δεύτερος από τον 9ο έως τον 14ο στην τελευταία αυτή περίοδο ειφανίζονται οι πρόσθετοι προβάλλομενοι των ναών, τα Γκαβίτ, που αποτελούν το κύριο θέμα μας.

Οι πρώτοι χριστιανικοί αιώνες, δηλαδή ο 5ος και ο 6ος, μαρτυρούν την ιστορία επιπροσορού, αλλά και σασανιδική, κυρίως στο τεχνικό μέρος³, επίσης όμως και επιρροές από τη Μικρά Ασία και τη Μεσοποταμία⁴. Ξεκινούν ως δρομικοί κτήρια – έμποδοτεγές αλλά και κυρίως βολτάκια (συριακά) βασιλικές⁵, – ασχολούνται με λύσεις περικέντρων κτηρίων που προχωρούν σε τολμηρούς και ιδιαίτερους εφευρετικούς συνδυασμούς λύσεων που προέρχονται τόσο από τις δρομικές δυο και από τις περικεντρες συνθέσεις. Το συγκεκριμένο θέμα του παρόντος άρθρου δεν θα δικαιολογούσε υπέρβαση στην έκπτωση μιας συντομητικής εισαγωγής. Περιορίζομετος ως δημοσιεύσουμες έναν συγκριτικό πίνακα κατόπιν των κυριότερων μνημείων (Εικ. 9), σχεδία και φωτογραφίες, ώστε να αποσαφενθεί ο γνωστολογικός περιγράμμος του ειδικού θέματος. Σ' αυτά τα συγκεκριμένα στοιχεία θα πρέπει να προστεθούν πληροφορίες τεχνικές και κρίσεις αισθητικές για την εγένεν Αρμενική Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική.

Οι αρμενικοί ναοί είναι μικροί στο

μέγεθος (Εικ. 10), με έντονη, γεωμετρική, αυστηρή φυσιογνωμία, που επιτυγχάνεται με ιδιαιτέρως επιμελημένη λαξευτή λιθοπέντηση (εσωτερικώς και εξωτερικώς), υψηλές αναλογίες, τρούλους κωνικούς ή πυραμιδικούς. Το υλικό είναι βαθύχρωμο πιωρόλιθο, τόφοι, φοι και βασάλτες σε χρώματα μαλιούβια, καφετιά και ανοιχτές ρομβίς, που συμβάλλουν στην αυστηρή εμφάνιση (Εικ. 11). Δεν χρησιμοποιούνται άλλα υλικά, σπουδώς μάρμαρα ή πλινθίνες διακοσμήσεις. Η λιθοδομή είναι μεν λαξευτή, με λεπτούς γραμμάτους αρμούς, αλλά δεν είναι διαματηρές, δημιουργίας, ή πάνω στους αρχαίους «Έλληνες», ή συμπαγής, όπως στη ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική Συρία, αλλά διπλή επένδυση μέσα κι ξέων ενός πυρήνα από λιθόδεμα, ενός ορύς incertum (Εικ. 12). Η εξωτερική διάρθρωση των όψεων χρησιμοποιεί πολλάς διακοσμητικά τυφλά φιλιδώματα, που δεν ανταποκρίνονται στην τεκτονική διάρθρωση των τετρίπλων (Εικ. 13). Η διακοσμητική ανάλυψη γλυπτική εμφανίζεται κυρίως στο εξωτερικό των κτηρίων και είναι αυτοφυής με το τεκτονικό υλικό, γεγονός που συνδέεται πάλι με τη Συρία. Η παραστατική διακοσμητική ήμως δεν ακολουθεύει κάποια ρυθμολογική τάση, όπως π.χ. σε μια αρχαία ζωοφόρο ή σε μια βιζαντίνη νωπογραφία, αλλά εμφανίζεται σαν τυχαϊά επικόλληση παραστάσεων επάνω στους τοίχους⁶ (Εικ. 14). Η διακοσμητική διάθεση προέρχεται συντόμως χρόνων και δεν έχει άμιοντη λαξευτή λιθοδομή προσφέρεται για την αναδείξη την τεκτονικής φυσιογνωμίας της αρχιτεκτονικής συνθέσεως (Εικ. 15). Στο εσωτερικό, η γυμνή λαξευτή λιθοδομή προσφέρεται για την αναδείξη την τεκτονικής φυσιογνωμίας της επιπλέοστης της στατικής ισορροπίας του κτίσματος⁷. Το αποτέλεσμα υπογραμμίζει την αυστηρότητα, που επιτείνεται ακόμη με την σκοτεινότητα των εσωτερικών χώρων: σκούρα υλικά, ελάχιστες οι διαστάσεις των ανοιγμάτων. Οι σήμερα εναπομένουσες, σε μερική μνημεία, εσωτερικές τοιχογραφίες αποτελούν κατά πλειοψηφία μεταγενέστερες προσθήκες, από τον 13ο αι. και μετά, μαρτυρούν δε βιζαντινές και σταυροφοριακές επιρροές⁸. Η

ύπαρξη, αφ' ετέρου, ανάγλυφης διακόσμησης στο εσωτερικό των ναών θα μπορούσε να στηρίξει την άποψη ότι τα αρμενικά μνημεία δεν χρησιμοποιήσαν κατά κανόνα το χρώμα (Εικ. 17).

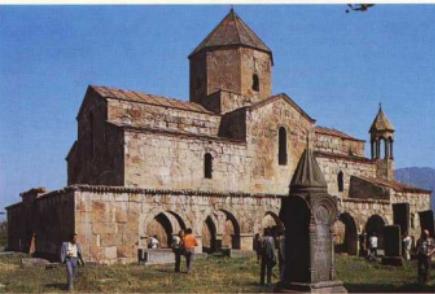
Στο μεγάλο τεχνικό και κατά πρόκειστο αισθητικό πρόβλημα της καλύψεως τετραγωνικού χώρου με τμιμαφαιρικό θόλο, οι Αρμένιοι δανειζόνται και εφαρμόζουν, κατά τους πρώτους αιώνες κατά κύριο λόγο, τη σασανιδική (περσική) λογιστική του κωνικού ημιχώνιου, και μόνον αργότερα δανειζόνται από τους βιζαντινούς το λόφο και σε σπάνιες περιπτώσεις το αποτελεμένο λοφίο⁹.

Η γεωμετρική καθαρότητα της εξωτερικής μορφολογίας, συνδυασμένη με τα σκούρα χρώματα της ανεπίχριστης λιθοδόμησης και κυρίως με την μονήτη τοποθετηητή των μνημείων μέσα στο άγριο – τις περισσότερες φορές – τοπίο, δημιουργούν μιαν αισθητη απομονωμένης, απόμακρης αριστοκρατικότητας που συγκλονίζει (Εικ. 18). Για τον ευαίσθιτο παραπτηρή, οι ευγενέστατοι και αρρενωποί αυτοί λίθινοι αριστοκράτες κατορθώνουν να συμβολίσουν την υπερίφανη και τρωκτή ψυχή του επί αιώνες έν-σπλιος χειμαζόμενου αρμενικού λαού και τους υπέροχους ακρίτες του, όπως επισής και την μονήτη Μονοφουσιτική Εκκλησία. Τα μνημεία αυτά, λαμβάνονται ως σύνολα, σε συνδυασμό απαριτήτως με τα συναρπατικά τοπία, επιτυγχάνουν να μεταδώσουν το ακαριαίο εκείνο μήνυμα της τέχνης, που όχι σπανίως μοιάζει κάποιες με λυγμό, και συμβολίζουν έναν κόδαμον ολόκληρο, που δικά του ελάχιστα μέσα, κατά έναν τρόπο μοναδικό. Συμβολίζουν αρμενικότατα την Αρμενία. Η τόσο έντονη εθνικότητά τους είναι προφανώς γοητευτική και πολύ συχνά πειστική. Διατηρούν μιαν αμετάβλητη και αδιαβίβαστη αποκλειστικότητα.

Εντούτοις η καλλιτεχνική αυτή πανδαισία διαταράσσεται, χωρίς να μειώνεται, δύο παραπτηρώμενε τα μνημεία με εκείνην τη διάθεση της ενδελεχώς ερευνητής ανάγνωσης ενός λογοτεχνήματος. Τότε ένα κεφαλαιώδες στοιχείο μας αποκαλύπτεται. Πρόκειται για ένα μιαστικό αισθητικής ισορροπίας

10. Μονή Κετσάρις (11ος-13ος αι.), σύνολο από την αυλή. Παρ' όλην την χαριτωμένη εμφορά του, το σύνολο προδίδει ασυμφωνία αισθητικής και φυσικής κλίμακας.

11. Καθεδρικός ναός του Οζζούν, δος-7ος αι. (Κάτωψη εικ. 9, III).

στην καθ' αυτό οργάνωση της αρχιτεκτονικής συνθέσεως. Ας σημειωθεί πρώτον ότι το μέγεθος των περισσότερων ναών δεν είναι μεγάλο (εικ. 10, 11, 13, 14, 18) – κυμαίνονται μεταξύ εκείνων της Γοργοεπίκουρου και της Αγίας Σοφίας Θεοσαλανίκης. Το γεγονός αυτό εξανθρωπίζει κάπως την απόμακρη φυσιογνωμία τους. Τούτο δύναται δεν γίνεται χωρίς αισθητική ζημιά. Διότι, ουσιαστικά, έχουμε σύγκρουση αισθητικών κλίμακων: Ενα δηλαδή ο πραγματικές διαστάσεις του κτηρίου αποδίδουν τη φυσική κλίμακα του έργου, το σύνολο των ρυθμολογικών και δομικών στοιχείων, κατά το τρόπο που είναι συντεθέμενα, αναδίδουν μιαν αισθητική κλίμακα του έργου που εμφανίζεται πολύ μεγαλύτερη και δεν αντιστοιχεί στην πραγματικότητα²⁶ (εικ. 11, 14, 18, 19, 20). Δεύτερον, αυτή εντείνεται ακόμη από ένα άλλο γεγονός, ότι τα κτήρια είναι υψηλά σχετικά με την κάτωψή τους, και τόσο ο όγκος με την αρχιτεκτονική διακοσμητική τους δύο και οι υψηλούρμφες κωνικές στέγες αποτελούν κατακόρυφα στοιχεία συνθέσεως. Τέτοια δύναται στοιχεία απαιτούν μεγάλα ύψη και μόνον τότε ικανοποιούν το αισθήμα αισθητικής πληρώσεως, όπως γίνεται εις τα μεσαιωνικά μνημεῖα της Δύσεως και με τους ουρανοέντες²⁷. Διαισθάνεται, λοιπόν, κανείς ότι εις την μεσαιωνική ναοδομία της Αρμενίας συμβαίνει μια εσωτερική αισθητική διαταραχή. Αυτή οφείλεται αφ'

ενός στην διάσταση των αισθητικών κλίμακων του έργου, αφ' ετέρου στην ανεπάρκεια του ύψους, που αντιμέχεται τις ρυθμολογικές επιλογές της συνθέσεως. Αυτά δύναται ως χαρακτηριστικά έχουν ως αποτέλεσμα το ίδιο το καλλιτεχνικό έργο να διαταράσσεται την καλορροϊκή προαιρετική ενατένιση του δέκτηθετή, που εκτιμά ασφαλώς τις αρετές της αρχιτεκτονικής ίδεας της πιτεύματος της δομικής εκτέλεσης, διατηρεί δύον μέχρι τέλους μια προσμονή αισθητικής ολοκλήρωσης που δεν πληρούται απολύτως.

η άλλα αποδεικτικά στοιχεία της υπ' όψιν περιόδου, που θα βοηθούσαν, ενδεχομένως, στην αποκρυπτογράφηση κάποιας πορείας μιας ειδικευμένης αρχιτεκτονικής μορφής, δύναται είναι το Γκαβίτ, από τις αρμενικές περιοχές προς τη Βυζαντινή Ελλάδα και εν συνεχείᾳ προς την Σερβία και το 'Άγιον Όρος κατά την μεσοβυζαντινή περίοδο; 'Η μήτως, αντιθέτως, θα ήταν δυνατόν να αποκαλύφθει μια μεταβίβαση κατά την αντιθέτη φορά, από την Ελλάδα προς την Αρμενία; Πρόκειται λοιπόν για την αποσαφήνιση ενός προβλήματος Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής και της Συγκριτικής Μορφολογίας, ενός αινίγματος που η διαλευκάνση του θα μπορούσε να ευκολύνθει με τυχόν αναφορές στοιχείων ιστορικών, μνημειακών ή γραπτών, που θα είχαν σχέση με την πολιτιστική συμπλοκήση των δύο εθνών κατά την υπ' όψιν περίοδο. Τέτοια δύναται στοιχεία δεν ανευρέθηκαν και δεν φαίνεται να είχαν υπάρχει.

6. Μια πρώτη φάση της έρευνας, στο Ερεβάν, συνίστατο στην αναδίφωση της βιβλιογραφίας της σχετικής με την ορμενική αρχιτεκτονική και ειδούτως του αρχαιολογικού αφορά τα Γκαβίτα, ονόματα μεριμνών που είχαν σχέση με την πολιτιστική συμπλοκήση των δύο εθνών κατά την πρώτη φάση της βιβλιογραφίας της Ματενάδαράν ή Βιβλιοθήκης Χερογράφων (Εικ. 5), όπως επίσης και στη βιβλιοθήκης των πανεπιστημιακών τμημάτων Αρχιτεκτονικής και Αρχαιολογίας. Επίσης είχε την τημή και την τύχη να γνωρίσει και συναντήσει σε μακρές συνεντεύξεις τους πλέον διαπεριπτερούς επιστήμονες επι το θέματος²⁸.

7. Διερευνήθησαν οι γραπτές πηγές, αρχαιότερες ή πρόσφατες, που θα μπορούν να συνεισφέρουν, ή τουλάχιστον να υπανθίσουν, αποδεικτικά στοιχεία επροών ή συμμετοχών μεταξύ της Αρμενίας και του Ελλαδικού χώρου της μεσοβυζαντινής περιόδου, σε θέματα αρχιτεκτονικής. Εκτός από τις ελάχιστες αναφορές – που είναι μάλιστα δημοπραγμάτη του 20όυ αιώνας –, τις οποίες θα εξετάσουμε στην συνέχεια, η προσέθετα αυτή υπήρξε χωρίς αποτέλεσμα: δηλαδή γραπτές πηγές δεν επιστημόνησαν ούτε ήταν τυχόν γνωστές σε άλλους ερευνητές, τόσο καθ' άουν αφόρα εις την εγένετη Αρχιτεκτονική, δύο και ειδικότερα στις Λιτές και τα Γκαβίτ. Η έλλειψη αναφορών είναι, εντούτοις, λογική και αληθοφανής, εφόσον η

12. Κατεστραμένος τρούλος (Κετούρι) που δείχνει την διπλή (εσωτερική και εξωτερική) λίθινη λαξευτή επένδυση σε πυρήνα από opus incertum, χωρίς ενδιάμεσες διαμπερείς στρεψεών.

13. Καθεδρικός ναός στη μεσαιωνική πρωτεύουσα Άνι (989-1001), έργο του διάσημου αρχιτεκτόνου Τιριδάτη. Παρατηρήστε η ελλειψη υσιοχεισμού των εξωτερικών τυφλών αψιδωμάτων με την εσωτερική διάρθρωση (Εἰκ. 9.χ).

πολιτική ιστορία των δύο αυτών περιοχών, κατά τους υπό όψη αιώνες θα απέκλειε απευθείας σχέσεις μεταξύ τους και, κατά συνέπεια, θα απέκλειε παρομόνιας επιρρόες μιας κάποιας σημασίας σε θέματα πολιτιστικά. Και τώρα πέραν του αναμφιθίτητου γεγονότος ότι ίδιας κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο η Κωνσταντινούπολη πέρασε πάντοτε ακτινοβόλον κέντρο και όχι δέκτη.

7. Θα ήταν σκόπιμο, στο σημείο αυτό, να θίξει και να αναλύσει κανένες τις ελάχιστες περιπτώσεις των λεγομένων «αρμενικών επιρροών» επί της βυζαντινής αρχιτεκτονικής, που θέλγουν, από καιρού σε καιρό, μερικούς ιστορικούς της τέχνης:

α. Η περιπτώση της προελεύσεως του αθωνικού καθολικού. Αρκετοί ιστορικοί τέχνης, με επικεφalogή τον πολύν Strzygowski²⁵, διατύπωσαν καθ' όλον τον 20ό αιώνα τη θεωρία, κατά την οποία ο αθωνικό καθολικό είναι τύπου τρικόγχου και, από μόνο της παρουσίας πλαγίων κογχών, πρέπει να έχει προέλευση αρμενική ή γεωργιανή²⁶.

Εντούτοις, η θεωρία αυτή, η οποία αριθμεί ακόμη απόδοσης, σπάρηθκε στην αδικαιολόγητη εφαρμογή της μεθόδου της συγκριτικής μορφολογίας, σε παραλλήλιμους μεταξύ μνημείων της Αρμενίας, της Γεωργίας και του Αγίου Όρους, με μεριτική αξιοποίηση μόνον ενός κτηριολογικού στοχείου: της υπέρβολης πλαγιών κογχών, και μόνον όπως αυτές εμφανίζονται στις αντίστοιχες κατούμενες των μνημείων. Οι υποστηρικτές δεν αιωνάδηκαν την ανάγκη να χρηματοποιήσουν το δεύτερο σκέλος, κάθε συνεπώς εφαρμογής της μεθόδου, που θα ήταν η ανέρευση και επιστήμων των συνδετικών κρίκων που θα απεδείκνουν τη μεταβίβαση μιας αρχιτεκτονικής μορφής από άνων γεωγραφικό και ιστορικό χώρο σε έναν

άλλον²⁷. Στο σημείο αυτό θα ήταν σκόπιμο να αναφερθεί ότι ο γενικός χρηματοποιούμενος κατούμενος, από τις οποίες μερικές είναι ελληνικές και άλλες λανθασμένες²⁸, οφελούνται σε αποτυπώσεις του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα. Την εποχή εκείνη οι αποτυπώσεις των μνημείων απέβλεπαν σε μια χονδρική και βιαστική μάλλον τυπολογική πληροφόρηση. Αντιθέτως, σημερα, έχουμε αντιληφθεί την αεία των αποτυπώσεων, σεβόμαστε και επιδιώκουμε την εξονυχιστική έρευνα και καταμετρήση όλων των λεπτομερείων, αρχιτεκτονικών αλλά και καστορικών, με αποτέλεσμα να μπορούν οι αποτυπώσεις να προσφέρουν την βαρύνουσα επιπτωτική φερεγγυότητα που απαιτεί τη συγχρόνη δευτολογία κάθε ερευνητικής προσπάθειας. Αξίζει τον κόπο να προστεθεί ότι σύγχρονες αποτυπώσεις μνημείων, που συντάσσονται απόριδαστα, με μεθόδη ανακτητικού γραφείου, προάγουν νέα αποτελέσματα που καταρριπτούν, καθημερινά, παλαιότερες θεωρίες, ισχύουσες χρονολογήσεις ή παραδεγμένες τυπολογικές κατατάξεις²⁹.

Η θεωρία, λοιπόν, του Strzygowski, που Αρμενικής καταγωγής του αθωνικού καθολικού, δεν έλαβε υπό όψη της ούτε τη διφορετική κλίμακα των έργων, ούτε τον τρόπο της κατασκευής τους, ούτε την πτυχή τους διάδοσμο, ούτε εξέτασε τα μνημεῖα στο τομέα οψεώς, ανθρώπων κλπ., ούτε διερμητίζθηκε ποτέ για τις λειτουργικές (κατά την εκκλησιαστική έννοια) ανάγκες και τις αντίστοιχες αρχιτεκτονικές μορφολογίες, που προβλήθηκαν, φυσικά, από τις αντίστοιχες δογματά³⁰.

Η θεωρία αυτή έχει ήδη ανταποτελεί από σειρά μελέτων, σχετικών με το συγκεκριμένο θέμα της προελεύσεως του αθωνικού καθολικού, δημοσιεύμενων προσφάτως³¹, οι οποίες απήρθισαν σε νέες αποτυπώσεις του προσφέρουν νέες αποκαλύψεις καθ' όπου φορά διάφορες ότι ο θιβανικός καθολικό δεν ήταν αυτοφυές ως τύπος, αλλά προήλθε από τη μετασκευή του σταυροειδούς ναού του τύπου της Κωνσταντινούπολης και πήρε την οριστική τη μορφή σταν εμπλουτιστήκε με πλαγίες κογχών εκ των υστέρων, για λόγους σαφώς λεπτομερικούς

(με την αρχιτεκτονική έννοια). Οι αρχαιολογικές αυτές ερευνητικές δημοσιεύσεις έχουν γίνει ευελαύνας δεκτές από την διεθνή επιστήμη³².

β. Η επισκευή του τρούλου της Αγίας Σοφίας της Κωνσταντινούπολεως, από τον Αρμένιο αρχιτέκτονα Τιριδάτη, στο τέλος του 10ου αιώνα. Θα πρέπει επίσης να αναφερθεί η περίπτωση της επισκευής αυτής και να εξετασθεί τη πιθανότητα τυχόν καλλιτεχνικών επιρροών της Αρμενίας επί του Βυζαντίου από το μεμονωμένο αυτό γεγονός, το οποίο έχει προβληθεί με ιδιαίτερη τυμπανοκρούσια από τους υποστηρικτές της θεωρίας της αρμενικής επιρροής στην αρχιτεκτονική του Βυζαντίου³³. Μερικοί μάλιστα υπερβάλλουν προδίδοντας την αλήθεια³⁴.

Τα κείμενα που έχουμε στη διάθεσή μας είναι αρντες ελληνικά (όπως ο Λέων Διάκονος, ο Κεδρήνος και ο Θεόφανος Συνεχιστής³⁵), τα οποία δεν αναφέρουν τον Τιριδάτη, και ένα αρμενικό, το Στέφανον Ασολίκ της Ταρόν³⁶. Το τελευταίο αντιπροσώπευσε την μητρή πηγή που αναφέρει τον Αρμένιο αρχιτέκτονα. Ο Ασολίκ λοιπόν γράφει: «...το 989...», η χώρα των Ελλήνων ανατράπηκε από έναν ισχυρό σεισμό... Η Αγία Σοφία η ίδια, ο καθεδρικός ναός, ευχίσθηκε από πάνω έως κάτω οι Ιεροί». Έλληνες αρχιτέκτονες προσπεδούσαν πολύ να την αποκαταστήσουν. Άλλο ο μαϊστρος Αρμένιος αρχιτέκτονας Τιριδάτης, ο γλύπτης που ευρώπαστεν εκεί τότε κεκλέμενα δικά μας έδωσαν έσχεδιο για την αποκατάσταση, εποιήμασα μακέτα, που ήταν έργο ιδιοφεύς, και καθοδήγησε αυτοπροσώπως τα πρώτα έργα, ούτις ώστε (ο ναός ανακατασκευάσθηκε που μεγαλοπρεπής...».

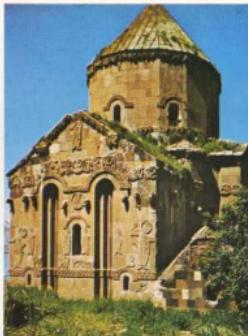
Οι πραγματικές διαστάσεις αυτού του γεγονότος μπορούν να γίνουν αντιληφτές εάν ανατρέψουμε στην τεχνική έκθεση των Αμερικανών αρχιτεκτόνων W. Emerson και R.L.

van Nice, που ήσαν επιφορτιμένοι με τη στατική εξέταση του κτηρίου (Ιούλιος 1937-Μάιος 1941), δημοσιεύμενό το 1950¹⁰, μια σύνοψη της οποία έδωσαν το 1951¹¹. Στο τελευταίο αυτό άρθρο αναφέρουν: «...Ο δεύτερος τρουλλός, του λαζαρίου του νεοτέρου, υφίσταται οκτώ κατά το μεγαλύτερό του μέρος (αελ. 163). Ο δεύτερος αυτός τρουλλός έχει υποστεί ζημιές σε δύο περιπτώσεις: κατά τον 10ο αι., το δυτικό τόξο, από τα τέσσερα που υποβαστάζονταν τον τρουλλό, κατέπεσε παρασύροντας ένα τυμπανό το κελύφους και ανακοπασυράστηκε από τον Αρμενό αρχιτέκτονα Τιριδάτη... Κατά τον 14ο αι. ο ανατολικό τόξο και ένα τυμπανό τον τρουλλό υποχώρησε και, κατά μιαν αναφορά, επισκευάστηκε από τον Αστρά, Peralta, και τον Giovanni Peralta, έναν Ιταλό (αελ. 163)... Ο Αρμενός αρχιτέκτονας Τιριδάτης εισήγαγε αρκετές περιεργές (κατασκευαστικές) ανωμάλιες (introduced a number of strange irregularities), από τις οποίες μπορεί κανείς να εποπτεύσῃ την έκσταση των επιδρούσθων τους» (αελ. 166)¹².

Οι σύγχρονες μας αυτές γράψτηκαν προφέρουν την εξής εικόνα του γενενότος: «ενας σεισμός επέφερε βλάβες στον ναό της Αγίας Σοφίας και έσχισε τον τρουλλό. Οι Βυζαντινοί αρχιτέκτονες προσπάθησαν να δώσουν λύση για την εποικευτικήν ζημιών. Ο Τιριδάτης, που δεν είχε κλήψει, αλλά ευρισκόταν, κατά τόπη, στην Κωνσταντινούπολη, πρότεινε μια λύση που έγινε δεκτή και εφαρμόστηκε. Είναι φανερό από τις λεπτομερείς παρατηρήσεων των Αμερικανών αρχιτεκτόνων, ότι πρόπετρο για ένα πρόβλημα στατικής και κατασκευαστικής συναρμογής του αρχαιοτέρου σκελετού που είχε υποστεί τη βλάβη από το οικούμενο, με την ίδια προσπάθεια στερέωσες, που σε μερικά σημεία δεν υπήρχε ιδιαίτερο κομμή¹³. Ήταν πρέπει λοιπόν να καταλήξει κανείς στο συμπέρασμα ότι ο διάστημα Αρμενίους αρχιτέκτων δεν προσέφερε στην υπ' ώρει μερικές πιθανότητες την ωστόσο την ακαλλιέρχηση, αλλά την περα του και τις γνωστές των ως κατασκευαστής – κάτι παράλληλο με τον σύγχρονο μας πολιτικό μηχανικό αναστηλωσεών ιστορικών μνημείων.

Το γεγονός ότι το πεδίο όπου αναπτύχθηκε η συμμετοχή του Τιριδάτη κατ' έναντι της δουκική πλευρά την αναστήλωσης, και η λεπτομέρεια που παραβίλεται από τον Στέφανο Ασολίκ της Ταρόν δίτι: «...δημιύνειν αυτοπροσώπων [μάνων] την αρχή των έργων...», λαμβάνονται από συστοχεύμα με το γεγονός ότι δεν υπάρχει κανένα ίχνος κατασκευαστικής μεθόδου αρμενικού τόπου μέσα στον ναό, αρκού για να οδηγήσουν εις το συμπέρασμα ότι η διέλευση του Τιριδάτη από τη Πόλη μεταποτών έχει καμία πρόσκταση ριμβυλολογικών επιρρώσεων¹⁴, όχι μόνον επάνω στην αρχιτεκτονική της Αγίας Σοφίας, αλλά οκτώ λιγότερο επάνω στην βυζαντινή αρχιτεκτονική γενικότερα. Θα μπορούσε μάλιστα κανείς να συντορθεύει τα πράγματα και να υποστηρίξει ότι ο Τιριδάτης επηρεάστηκε από τη βυζαντινή αρχιτεκτονική κατά τη σύντομη διάλευση του από την Πόλη, το 989, ώστε, συνεχέα, να χτίσει το αριστούργημά του (989-1001 αι.), τον καθεδρικό ναό της αρμενικής πρωτεύουσας των Βαγρανίων. Ανι, χρονολογούντας βυζαντινά λόφα και σχι αρμενικά ημιχαντά.

γ. Η υπάρχη, και σήμερα ακόμη, πολλών ελληνικών χωριών, που οι ονομασίες τους προσίδουν

14. Νορίδα Αστβατζάρ. τη λίμνης Βαν, ναός του Σταύρου (921). Εξωτερικό ανάγλυφα συμμετή με το δομικό υλικό που δεν υπάρχουν στην ριμβυλολογική τάξη του κτηρίου (Από Docum. di Architettura Armena 8, Agh! amar, Milano, 1974, 35).

15. Παναγία Αστβατζάρ. (13ος αι.). Λίθινο δώμα στο γωνιαίο διαμέρισμα του Γκαβίτ. Η πλούσια διακόσμηση μαρτυρεί εντόνων ιαλαμική ριμβυλολογική επιρροή.

προέλευση¹⁵ από τις μετακινήσεις ορμενικών πληθυνμάν του 10ου αιώνα¹⁶, δεν μπορεί να μας βοηθήσει προς καμιά κατεύθυνση στην έρευνα μάς. Δεν υπάρχουν στήμερα και δεν φάνταζει να έχουν υπάρξει, κατά τους αιώνες που πέρασαν, ίχνη οιαδήποτε, μημειακά ή διακοσμητικά, που θα μπορούσαν να πιστοποιήσουν μανιανούς οποιαδήποτε αρμενική καλλιτεχνική επιρροή στον Ελλαδικό χώρο κατά την υπό συζήτηση περίοδο¹⁷.

Γ. Η επίσκεψη και η εξέταση των μνημείων

8. «Ένας δεύτερος τομέας έρευνας καλλιθέφτηκε για την επίσκεψη και εξέταση ενός μεγάλου αριθμού αρμενικών μνημείων, χαρακτηριστικών για τη Γκαβίτ τους. Εδόθηκε καθε δύναση να μελετηθούν επί τόπου όχι μόνον τα στατικά και καλλιτεχνικά κατόρθωμά των μεσαιωνικών αρχιτεκτόνων, αλλά ιδιαιτέρως τα χαρακτηριστικά αυτών των διαμερισμάτων, δηλαδή η κτηριολογική σχέση τους με τον κυρίων ναό, η εν γένει σύνθετη τους, οι λεπτομέρειες της κατασκευής τους, όπως επίσης και ο ρόλος τους, πρακτικός και εκκλησιαστικός.

9. «Ένα πρώτο βήμα για την εξέταση αυτών των αρμενικών προθαλάμων θα ήταν να διευκρινίσουμε εάν υπάρχει σημασιολογική διαφορά μεταξύ των όρων Γκαβίτ και Ζαμανίτσι, γιατί τόσο στην καθέδρα και στην επιστημονική βιβλιογραφία – τουλάχιστον

προσφάτως – ο διαχωρισμός μεταξύ των δύο όρων δεν είναι σαφής, έχουν δε και οι δύο χρηματοποιηθεί αδιακρίτως για να επισημάνουν τον κύριο προβάλλωμα του ναού¹⁸. Με συζητήσεις που προκαλέσαμε με επιστημονες αρμενολόγους της Αρμενίας και της Ερμηνίας, καταλήγουμε στημέρα πλέον στον εξής διάσκοπο:

α- Το Γκαβίτ είναι ο ευρύς προθάλαμος, συνήθως τετράγωνος ή ορθογωνικός, προστεθμένος κατά τρία συμμετρικά στην δύνη της εισόδου του ναού (Εικ. 21). Ο χώρος αυτός ακολουθεί τον κατά μήκος δρόμο του ναού και περιλαμβάνει απαραίτησης τα ταφικά μνημεία του κτηρίου, στοχείο που έγινε γιατί ο προθάλαμος είναι πάντα προσθήκη και προφανώς ακολουθεί μερικώς μετά ή πολύ αργότερα το βάνατο του. Πέραν αυτού του ταφικού δρόμου και των μνημείων των, το Γκαβίτ δεν έχει άλλη στενά νοούμενη εκκλησιαστική λειτουργία, δημιουργίας νόρθικας αντιθέτως, υπερτείχησης διοικητικής, εκπαιδευτικής και κοινωνικής.

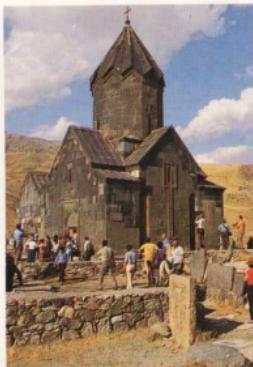
β- Το Ζαμανίτσι είναι ένας χώρος παρόμοιος σε σχήμα και μεγέθεις με το Γκαβίτ, που δεν περιλαμβάνει το ταφικό μνημείο του κτητο-

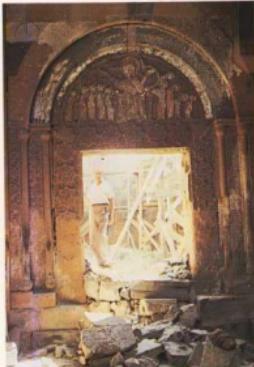
16. Μονή Χαρκαρτζίν. Γκαβίτ του 12ου αι. Σημειώνεται η παλιά εποχή του Γκαβίτ με τον τοιχό προσόφθεως του ναού (Από Documenti di Architettura Armena, No 13, Haghartzin, Milano 1984, σ. 33).

17. Μονή Γκέγκαρδ (13ος αι.). Υπόσκαφο Γκαβίτ, τάφος της οικογένειας Προσιόν (1283). Εσωτερικά ανάγλυφα συμβού με το δομικό υλικό. Έλλειψη χρωμάτος.

19. Μονή Τανάδεβάնκ. Στις εικόνες 11, 14, 18, 19 η σύγκριση των φυσικών προσώπων με το μνημείο θα ευκολύνει την αναγνώστη να αντιληφθῇ τη διάσταση μεταξύ φυσικής και αισθητικής κλίμακας.

20. Μονή Χοχβάννοβάνκ. Έντονη εσωτερική γλυπτική, σχρωμάτωπη. Το άλαχιστο χρόνο μεταπό την ίδιαν είναι μεταγενέστερη πρόσθικη. Είχε το άνοιγμα στο αγητότος φίλος ακαδημαϊκός κ. Χ. Μπαρτκιάν. Η ανθρώπινη μορφή, συγκρινόμενη με το μνημείο μαρτυρεῖ την ασυμφωνία αισθητικής και φυσικής κλίμακας.

ρα, δεν έχει συγκεκριμένες χρήσεις βραστοκευτικές, αλλά κατά το πλείστον διακοπτικές και κοινωνικές. Τα Ζαματούν προσκόλλαται στον ναό κατά τρόπον ασύμετρο ή μπορεί να στέκεται «πανταχόθεν ελεύθερο» μέσα στην αυλή.

10. Οι δύο αυτοί χώροι, τα Γκαβίτ και τα Ζαματούν, αναδεικνύουν τη σημασία των αρμενικών μονών ως κέντρων εκπαιδευτικών και κοινωνικών, που ενισχύεται ακόμη με την ύπαρξη ενός μεγάλου ειδικού χώρου για τη βιβλιοθήκη και ενός άλλου για την τραπέζαριά – χαρακτηριστικά άλλωστε, κάθε μονής, ανατολικού ή δυτικού δόγματος³⁰. Εντούτοις, αυτές οι αρμενικές τράπεζες δεν πληρούν σκοπούς λειτουργικούς (κατά την εκκλησιαστική έννοια) ανάλογους με εκείνους της βυζαντινής τράπεζας, η οποία, για το λόγο αυτού, τί-

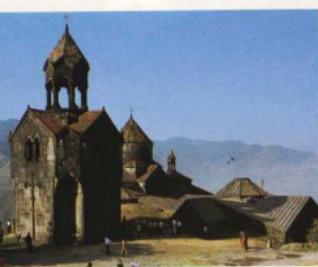
θεται συνήθως έναντι του καθολικού³¹. Ως εκ τούτου, η θέση της αρμενικής τράπεζας δεν εξαρτάται στενά από τη θέση της Καθογικής (με γι).³²

11. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονισθεί πως δύλα αυτά τα μοναστηριακά κτήρια, που δεν πληρούν στενά λειτουργικούς (κατά την εκκλησιαστική έννοια) σκοπούς – όπως τα Γκαβίτ, τα Ζαματούν, οι βιβλιοθήκες, οι τραπέζαρις, δηλαδή τα κτήματα που εξυπηρετούν ποικίλες συγκεντρώσεις –, λόγω του πρακτικού τους ρόλου, έχουν ανάγκη χώρων ευρέων και, ει δυνατόν, χώρων επόδια. Αντιμετωπίζονται, ως εκ τούτου, κατά έναν ενιαίο μορφολογικό τρόπο: ένας μεγάλος χώρος, πάντοτε τετράγωνος στην κάπωτά, χώρις ή με ελάχιστα παράθυρα, συνήθως με ένα, οπαίο στο μέσον της οροφής. Οι τράπεζες, που χρειάζονται μήκος, απαρτίζονται από δύο ή τρεις τέτοιους όμοιους χώρους στη σειρά, δηλαδή μια πολυκυπαρική σύλληψη. Οι χώροι αυτοί, σχεδόν κυβικοί κατά το σχήμα, φέρουν οροφή λιθίνη, που υποβαστάζεται από τους περιβάλλοντες τοίχους και τόξα επάνω σε δύο, τέσσερις ή περισσότερους πεσσούς (Εικ. 16). Επίσης, πολλές φορές τα κατακόρυφα υποστηρίγματα δινούν τη θέση τους σε ζεύγη διασταύρουμενων τόξων, που αντιστρίζονται στις βάσεις των τοίχων³³. Γενικώς μπορεί να λεχθεί ότι τα κτήματα, μονοκυπαρικά ή πολυκυπαρι-

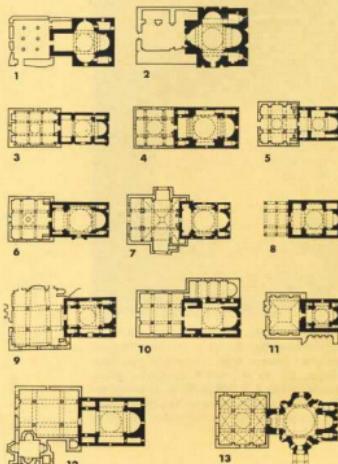
κά, αναπαράγουν κάποιο παλαιότερο κοινό πρότυπο.

12. Ο κοινωνικός ρόλος αυτών των κτηρίων και τη δομή οργάνωσή τους ενθυμίζει υποχρεωτικά τον αρχαιότατο τύπο της ξύλινης λαϊκής αρχιτεκτονικής της Αρμενίας (Εικ. 22, 23): το γκλαχατούν, επίσης τετραγωνικό, με στύλους, καλυπτόμενο από σύνθετη ξύλινο δώμα, το χαζαρασέν³⁴. Η τεχνήκ αυτή ανάγεται σε αρχαίους χρόνους και ανήκει στην ίδια αυτήν οικογένεια τοπικών ξύλινων κατασκευών που ανευρίσκονται από την Μικρά Ασία έως την Ινδία και από τον Καύκασο ως την Ουκρανία, που ο Strzygowski είχε ονομάσει *arischer Holzbau*³⁵. Ενδιαφέρουσες ανακατασκευές παραμοίων κτηρίων έχουν γίνει στο Χάγιμπαντ και στο Άρακελότς (Εικ. 23).

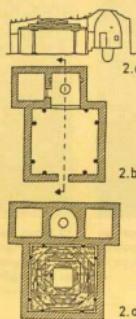
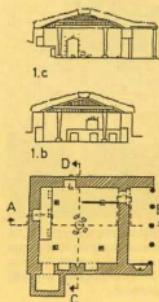
Μιά απόδειξη της μετάπλασης της ίδεας του ξύλινου γκλαχατούν στο λίθινο Γκαβίτ ευρίσκεται στο αρχαιότερο υπάρχον Γκαβίτ, στον ναό της Θεοτόκου, στην νησίδα της λίμνης Σερβάν, όπου οι λίθινες βάσεις των υποστηριώματων εμφανίζουν μιαν αναβύρωση³⁶, που μαρτυρεῖ ξύλινα υποστηριώματα και ως εκ τούτου και οροφή χαζαρασέν επίσης ξύλινη. Μια άλλη απόδειξη της προδέλτησης του Γκαβίτ από ξύλινα πρότυπα προσφέρεται από τον συσχετισμό των τρόπων επικαλύψεως με λίθινη κατασκευή των γωνιακών διαμερι-

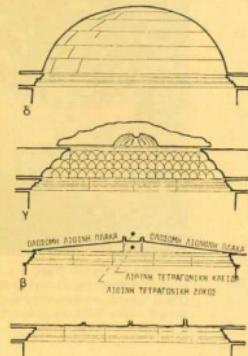
18. Μονή Χαγκπάτ (10ος-13ος αι.). Το Γκαβίτ διακρίνεται στην άκρη δεξιά.

21

22

24

21. Κατόψια νούμερα με Γκαβίτ. 1. Θεοτόκος στο νησάκι της λίμνης Σέβρων. Ναός 874, Γκαβίτ τέλος 9ου. 2. Γκ' ντεβάνκ, Ναός 10ου αι., Γκαβίτ, τέλος 10ου. 3. Ξόρομας, Ν. 10ου αι., Γκ. 1038. 4. Σανσχίν, Ν. 961, Γκ. 1181. 5. Γκοσούβαν, Ν. 1191-6, Γκ. 1197. 6. Κεταρίς, Ν. 1003, Γκ. 1200. 7. Χόμπυτ, Ν. 976, Γκ. 1028. 8. Τυγκράν Λόνεντς, Ν. 1215, Γκ. μεταγενέστερο. 9. Γκέκαρο, Ν. 1215, Γκ. μεταγενέστερο. 10. Χογδάναβαν, Ν. 1216, Γκ. 1248. 11. Αμαγκού-Νοραβάν, Ν. 1221, Γκ. 1261. 12. Χαριτζόβαν, Ν. 1221, Γκ. 1261. 13. Αχ' Τάμρ, Ν. 915-921, Γκ. 1763. (Τα σχέδια δεν είναι στοιχείο ίδιου κλίμακα).

22. Κάτοψη και τομή οικημάτων τύπου Γκλάχατον (Σχέδιο του κ. Λιαστού). Δημοσιευμένα στο: Χαλκιτσιάν, Ο.Χ., Αστική Αρχιτεκτονική της Αρμενίας (μωσαϊκό), Μόσχα, 1971, σ. 57, εικ. 32). 1. α.β.γ. Κάτοψη και τομή του Γκλάχατον, ξύλινη οροφή, με κεντρικό οβελόμιο, σκεπασμένη με χαλίκια και χώμα. 2α. Κάτοψη με τα ξύλινα υποστυλώματα προσαρμοσμένα στους τοιχούς, οροφή χαζαροσέν, ξύλινη, με οθόλιμο στη μέση. 2β. Κάτοψη, 2γ. Τομή.

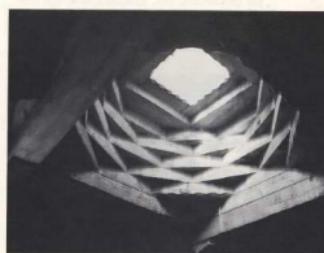
24. Τομές λίθινων οροφών από Γκαβίτ: α. - Αρμφιέρεστες πλάκες. β. - Λίθινες πλάκες ελαφρώς κεκλιμένες, με μια κατακόρυφη στηρίξη και με όλη μια στήριξη που προκύπτει από το υπό γυνιά φήμωμα σε καθετή λίθινη δοκό. Στο μέσον κυβική κλεψύδρα. Οι τέσσερις ενδιμέσοι δοκοί και οι τέσσερις πλάκες, είναι υπό ελαφρά γυνιά, γι' αυτό και αντιστρίζονται. 'Άρα το σύστημα συγγενεύει με τη θολοδομία. γ. - Λίθινες πλάκες κατά το εκφορικό σύστημα. δ. - Λίθινος θόλος επί ορίζοντιου κυκλικού γείσου που προεξέχει κατά το εκφορικό σύστημα υπεράνω τετραγωνού χώρου.

σμάτων των διαφόρων Γκαβίτ. Η Εικ. 24 παραθέτει παραδείγματα μεταβάσεως από το αμφιέρεστο και το εκφορικό σύμπτυγμα (α β), που μπορεί να θεωρηθή ως προέκταση της μεθόδικής των ξύλινων κατασκευών, εις την θολοδομία (γ δ), που είναι κατ' εξοχήν κατόρθωμα της μεθόδικης της λίθινης κατασκευής.

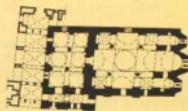
Δ. Η εξέταση των Λιτών⁵⁹

13. Η αρχαιότερη σήμερα υπάρχουσα Λιτή, σε ελληνικό έδαφος, είναι της Παναγίας του Οσίου Λουκά, (Εικ. 25.1), που είναι δικιόνιος, αποτελεί ενιαίο τιμάμα του κτηρίου, και χρονολογείται, κατά την υπάρχουσα βιβλιογραφία, στο δεύτερο

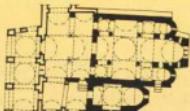
ήμισυ του 10ου⁶⁰. Εν τούτοις, πρόσφατες παρατηρήσεις του γράφοντος υποδεικνύουν ότι η Παναγία δύναται να είναι προϊόν ανακατασκευής-επέκτασης παλαιοτέρου ναού και ότι η Λιτή προέκυψε από τη διεύρυνση παλαιοτέρου στενού νάρθηκα, κατά συχνώνευση με τον, κατά πάσαν πιθανότητα, υπάρχοντα επίσης εξωνάρθηκα⁶¹. Ο ναός αυτός είναι του τύπου του συνθέτου τετρακοίνου εγγεγραμμένου σταυρού, αναγομένου στην επιρροή της Πρωτεύουσας⁶². Απ' ότι είναι σήμερα γνωστά, η Λιτή, δηλαδή, ο ειρυός νάρθηκας, δεν έχει επιστραμθεί στην περιοχή επιρροής της Πρωτεύουσας ως μορφή αρχιτεκτονική, ούτε εις τις γραπτές πηγές, ούτε εις τα υπάρχοντα μνη-

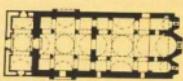
23. Ανακατασκευή ξύλινης οροφής χαζαρασέν, στην Μονή Χαγκάπτ. Η κατοκεντευτική χαζαρασέν συνιστάται στην επικάλυψη τετραγωνού χώρου με επόλλημες ευθύγραμμες ορίζοντες δοκούς που γεφυρώνουν τις αρχικές γωνίες και μετά κάθε γωνία που δημιουργείται από τη δημιουργημένη δοκούς. Τελικά, στο κέντρο αφήνεται άνοιγμα στο οθόλιμο.

1

2

3

4

5

6

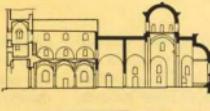

7

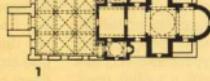

8

25

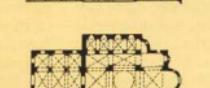
1

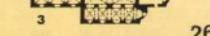
2

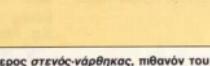
3

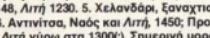
4

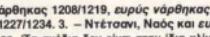
5

6

7

8

26

25. Κατόψιες ελληνικών ναών με Λιτές: 1. - Παναγία του Οιού Λουκά, πολαιότερος στενός νάρθηκας, πιθανόν το 963, μεταποιημένος σε Λιτή στις αρχές του 11ου αι. 2. - Όσιος Μελέτιος, ομώνυμος παλαιός στενός νάρθηκας περί το 1100, Λιτή περί το 1150. 3. - Σαμαράτος, Ναός και Λιτή τετρακόνιος, 1175. 4. - Βαρνάκοβα, Ναός και στενός νάρθηκος 1148, Λιτή 1230. 5. Χελανδρός, ξαναχτυμένο το 1303 ή 1313 με Λιτή, στη βεργάλια του αρχικού καθολικού που είχε στενό νάρθηκα, μετατροπή του τελευταίου σε Λιτή γύρω στα 1300^ο. Σημειωτή μορφή με τυπικαριά, παρεκκλήσια και εξωνάρθηκα, 1350^ο. (Τα σχέδια δεν είναι στην ίδια κλίμακα).
26. Κατόψιες σερβικών ναών με ευρύς νάρθηκας (Λιτές). 1. - Ζίτσα, Ναός και νάρθηκας 1208/1219, ευρύς νάρθηκας (Λιτή) τετρακόνιος, 1220-1234. 2. - Στουδενίτισα, Ναός με νάρθηκα 1183/1196, ευρύς νάρθηκας (Λιτή) 1227/1234. 3. - Νέτεσταν, Ναός και ευρύς νάρθηκας (Λιτή) μεταγενέστερος. (Τα σχέδια δεν είναι στην ίδια κλίμακα).

μεία. Μετά δύο αιώνες, συναντούμε πάλι Λιτές με την Ελλαδικό χώρο όπως αυτήν του Οσίου Μελετίου²⁵ (Εικ.25, 2), δικιονίο, που προστέθηκε στα μέσα του 12ου αι., σε αντικατάσταση προϋπάρχοντος στενού νάρθηκα, ή εκείνου του Σαμαράτος²⁶, τετρακόνιο, ενιαίο τιμήμα του όλου κτηρίου, που ανάγεται στο δεύτερο μισό του 12 αι. 25. 3).

14. Ευρύς νάρθηκας (Λιτές) έχουν επίσης προστέθει σε προϋπάρχοντα κτήρια στη Σερβία (Εικ.26), λίγο αργότερα από τις ελλαδικές, όπως η εκείνη της Ζίτσας²⁷, στα 1220-34, από τον Άγιο Σάββα, ή εκείνη της Στουδενίτισας²⁸, όπου ο νάρθηκας του Ροδοσταύλου προστέθηκε το 1227-34. Τα πρέπει, δικιονία, που σημειώθηκε ότι στα σέρβικα παρεδίγματα οι ευρύες νάρθηκες (Λιτές) που αναφέρονται δεν ενωματώνονται στο αρχικό κτήριο, ενώ οι ελλαδικές αποτελούν ενιαίο σύνολο με το ναό. Επί πλέον, ο ευρύς

νάρθηκας (Λιτή) των Σέρβων δεν αντικαθίσταται σε προηγούμενο στενό νάρθηκα, αλλά προστίθεται στο υπόριζο σύνολο, επι πλέον του ή των υπαρχόντων ναρθηκών.

15. Ο ευρύς νάρθηκας (Λιτή) της Νέτεσταν²⁹ και η Λιτή του Χελανδαρίου³⁰ (Εικ. 26,3, 25,5) – εν τούτοις τόσον διαφορετικές μεταξύ τους –, όπως και μερικές στο 'Άγιο Όρος, σήμερα μη υπάρχουσες, εμφανίζονται κατά τον 14ο αι. χωρίς να έχουν υπάρξει, καθ' όσας γνωρίζουμε, άλλα παραδείγματα σύγχρονα στις βιζαντινές περιοχές, πλήν της Λιτής του Καθολικού του Προφήτη Ηλία στη Θεσσαλονίκη (Εικ. 25,7), που κατά πρόσφατες παρατηρήσεις του γράφοντος³¹, δύναται να χρονολογείται στο τέλος του 13ου ή τις αρχές του 14ου αι. και να έχει πι-

θανώς αντικαταστήσει παλαιότερο στενό νάρθηκα αρχαιοτέρου ναού. Οι παρατηρήσεις αυτές θα ήταν δυνατόν να οδηγήσουν εις το συμπέρασμα ότι η Λιτή του Προφήτη Ηλία Θεσσαλονίκης ενήργησεν ως πρωτοπόρος και πρώτος διδάξας για την δεύτερη (χρονολογικά) αυτήν ομάδα Λιτών της Βόρειας Ελλάδος.

Εξάλλου, μπορούν να καταγραφούν παραδείγματα στη Νότια Σερβία, όπου η προσθήτη ναρθηκών ευρέων ή στενών, χωρὶς υποστυλώματα, αποτελεί μια τρέχουσα πρaktikή, την οποία ο Millet είχε θεωρήσει ως προέκταση του τύπου των μονοκλίτων σεβικών ναών.³²

Η επιρροή του σερβικού αυτού τύπου εις την ναοδόμια των παραδούματων τηγεμονιών – Βλαχία, Μολδαβία – έχει επισημανθεί επανειλημμένων³³. Εκείνο που μας εν-

διαφέρειν είναι ότι αυτός ο ευμεγέθης ευρύς νάρθηκας παίρνει διαστάσεις σχεδόν ίσες προς εκείνες του καθαυτού ναού. Είναι πιθανόν ότι αυτός ο ρουμανικός ευρύς νάρθηκας, επαγγελμένος με εσωτερικούς κίονες, επηρέαζε τις αδωνικές λίτες των 14ου, 15ου και 16ου αι.¹³ όπως επίσης και εκείνες των Μετέωρων¹⁴. Αυτή η ειδική αρχιτεκτονική μορφή, με δύο, τεσσερίς ή χωρις κίονες, που ανευρισκούμε στον 'Αθωνα, τα Μετέωρα και αλλού στην γηπειρωτική Ελλάδα, όπως στην Αντινίτα (Εικ. 25,6), και που ομοιάζει κτηριαλγώντας στις παλαιότερες ελλαδικές λίτες των 11ου και 12ου αι., εξακολούθησε να εξαπλώνεται κατά τους 17ο, 18ο και 19ο αιώνα, ιδίως στην 'Αθωνα, όπου ο εφαρμόσθηκε από τους πιο μικρούς ναούς των σκητών¹⁵ και των κελλίων¹⁶, ώστε τα μεγάλα καθολικά, όπως στην Λαύρα (1814), Διονυσίου (1840), Παντοκράτορος (1847).

Ε. Προέλευση της Λιτής

16. Καθ' όσον αφορά, τέλος, εις το κεφαλαιώδες ερώπταμα για την πιθανή προέλευση αυτού του ειδικού τύπου προθαλάμου, δηλαδή της Λιτής, παραπτούμε τα εξής:

α. Είναι απαραίτητο, πρώτον, να επιστημαθεί η μορφοπλαστική υφή αυτού του γεγονότας. Πρέπει, δηλαδή, να τονισθεί ότι, όπως προκύπτει από τα παλαιότερα παραδείγματα που γνωρίζουμε – Παναγία Οσού Λουκά, 'Οσιος Μελέτιος –, η Λιτή δεν εκκλαψάθηκε ως μια καινοφανής μορφή, αλλά πρόεκυψε από την διαρρύθμηση πειραιώντων κτηριολογικών στοιχείων, όπως είναι οι στενοί νάρθηκες, σε συνδυασμό με τους εμπρός από αυτούς ευρισκόμενους – πιθανότατα – ανοικτούς εξωνάρθηκες. Το γεγονός αυτό έχει καίρια σημασία, διότι πειριορίζεται σε μια απλή μεταβατική μορφολογική μετάπλαση ενός ομοιού κτηριολογικού στοιχείου, μα πράξη δηλαδή πολύ ευκολότερη από την εξ υπαρχής έμπνευση ενός εντελώς νέου κτηριολογικού και μορφολογικού συνετάριου της δόλιας συνθέσεως του ναού, όπως θα ήταν η προσκόλληση μιας πρωτόφαντης Λιτής. Ακόμη με την θυμητή του προθαλάμου,

τα απλό ναό.

β. Μια πρώτη εξήγηση αυτού του φαινομένου θα στηριζόταν στο σκεπτικό της λειτουργικότητας: Η πρακτική αντιμετώπιση του προβλήματος, δηλαδή η διεύρυνση, για λόγους πρακτικών αναγκών και απόκτηση περισσοτέρου χώρου εις τον ναό, ενός στενού νάρθηκα σαν έναν ευρύ ή Λιτή, κατασυγχένευσε με τον – πιθανότατα – υπάρχοντα επίσης εξωνάρθηκα, θα μπορούσε να αντιμετωπίσει εύκολα από τον δυναμικό τηγυόμενο της μονής και τον ρηγεμόνευθο αρχιτέκτονά του με μια έμπνευση διαρρύθμισεως, δηλαδή με τη μετάβεση του δυτικού τοίχου δυτικότερα και την αντικατάσταση του παλαιού δυτικού τοίχου με δύο διενίμαστα στηρίγματα. Σ' αυτό το λειτουργικό (αρχιτεκτονικός) σκεπτικό θα μπορούσε ο τηγυόμενος και ο αρχιτέκτωνας να βοηθηθούν από παραπτήρισης τους σε παρόμοιες αρχιτεκτονικές διατάξεις; Και εξηγούμεθα;

γ. Η δεύτερη λοιπόν εξήγηση του φαινομένου θα ήταν ότι παρόμοιες λύσεις επικοινώνιας ομοίων χώρων μέσω ενός δύδιμου υποστυλωμάτων, όπως είναι τα δύο εγκάρια κλίτη της Λιτής εκαπέρωθεν των δύο κιονών της, δεν θα πρέπει να ήσαν άγνωστες στον ελλαδικό αρχιτεκτόνα. Η ιδέα της επικοινώνιας γειτονικών χώρων, μέσω μας κιονοστοιχίας, υπάρχει στον ίδιο τον ναό, υπάρχει στον παλαιοχριστιανική βασιλική με το τρίβηλον μεταξύ νάρθηκα και ναού. Θε υπήρχε πιθανόν να συζήμενα τότε αστικά κτήρια, ελληνικά ή ρωμαϊκά, στα μεγάλα κέντρα.

δ. Αν θέλαμε να αναφερθούμε σε μερικό ιστορικό δεδομένο, να μπορούσαμε να θυμηθούμε ότι παρόμοια χώραν υπάρχει στο ελληνικό έδαφος από αρχαιότατα χρόνια. Ας αναφερθεί το παρόμοιο του ομηρικού μεγάρου της Σητείας π.Χ.¹⁷, πολύ αρχαιότερου των αρμενικού χριστούπολης: τετραγωνικός χώρος, περικλειόμενος από λιθίνους τοίχους, έωληντ στέγη που στηρίζεται σε τεσσάρα ξύλινα υποστυλώματα στο μέσον και υπερυψωμένο πλαίσιο που φιλέται τον εσωτερικό χώρο. Ακόμη ελληνική κτήρια, όπως οι πέτρινες του Βουλευτηρίου της Ολυμπίας¹⁸, όπου δύο κατά μήκος κλίτη γειτονών μέσω μιας κεντρικής κινοστοιχίας¹⁹. Ή ακόμη ο χριστιανικός Παθητείος²⁰, με είσοδο από δυομήνια μέσω του τετρακίνου κυρίων Παρθενώνων, που εκτελούνται, κατ' αυτον τον τρόπο, χρέη μιας επιστροφής τετρακίνους Λιτής. Ακόμη με την θυμητή του προθαλάμου του ανακτόρου της Κωνσταντινούπολεως,

την Χαλκήν, την οποία ο Προκόπιος²¹ μας περιγράφει ως χώρον τετραγωνικό με τεσσερις τοιχοποιους έντεταγμένους στις γωνίες των τούχων που υποβαστάζουν 8 τόξα και ένα σφραγίδες, προφανώς φωτιστικό άνοιγμα. Παλαιότερη ή σύγχρονα παραδείγματα αστικής ή μοναστηριακής αρχιτεκτονίκης θα υπήρχαν τότε περισσότερα από όσα γνωρίζουμε σήμερα και θα περιλαμβάναν ασφαλώς αίθουσες ανάλογες με αυτές που με ενδιαφέρουν. Ως απλό δυνατό παράδειγμα αναφέρουμε το Ξενώνι της Μονής Παντοκράτορας, στην Πόλη, του οποίου έχει δώσει αναπαράσταση βασισμένη στο σχετικό τυπικό, ο αειμνήτος Ορλάνδος²². Μπορούμε ακόμη να θυμηθούμε ότι στις μονές υπήρχαν δρουσα, νοσοκομεία και φωτανάτα, ότι αυτά χρηματοποιούσαν χώρο τετράγωνον περιελαμβάνων σύστημα τεσσάρων υποστυλώματων, το τετράποντον, που υποβάσταζε κεντρικό πατούνον²³.

17. Ως συμπέρασμα των ανωτέρω είναι λογικό να καταλήξει κανείς ότι η δημιουργία της Λιτής από τον στενό νάρθηκα δεν οφείλεται σε ένεση επιπρόσδειας αλλά προέκυψε από την πρωτοβουλία του τοπικού αρχιτέκτονα, που 'πολλάνε ανθρώπων οιδεν άστεα και κύνον έγνων' αλλά και εβάσισε τις κτηριολογικές λύσεις του και τις μορφολογικές εμπνεύσεις του στον ορθολογισμό του «τεχνικώς-σκέπτεοθα».

ΣΤ. Σύγκριση των Γκαβίτ και των Λιτών

18. Ομοιότητες: Ως ομοιότητες δύνανται να λογισθούν:

α. Η θέση των Γκαβίτ και των Λιτών εμπρός από τον ναό και ο ρόλος του προθαλάμου του οποίου παιζουν. β. - Η ευρύτητη του χώρου σε σύγκριση με εκείνουν του καθ' αυτό ναού. γ. - Η παρουσία εντός αυτού του τάφου της

κτήτηρα.

19. Διαφορές: α. - Το γεγονός ότι το Γκαβίτ ολόκληρο είναι πάντοτε μεταγενέτωρ προσθήκη. β. - Η διαφορά κατασκευής: δηλαδή οι κατά μήκος τοίχου του Γκαβίτ δεν αποτελούν προέκταση των αντίστοιχων τοίχων του ναού, όπως ουσιώνεται πάντοτε με την ελληνική Λιτή. γ. - Το Γκαβίτ απλώς ακουμπά στον ναό, έτσι ώστε να φαίνονται οι αρμοί επαφής, να δεν υποδαύουν τη διακομιδική στοιχία της προσώφωνας των ναών και να μη υπάρχει κατασκευαστική συνοχή μεταξύ των δύο μερών, του Γκαβίτ και του ναού. δ. - Η διαφορά στεγανώσεως. ε. - Η διαφορά εις τις λύσεις φωτισμού: οι μεν

λογίες τους στην Αμερική, από μέσον το γεγονός ότι κατοικούν εκεί, και μερικοί από αυτούς εργάζονται ως αρχιτέκτονες ή ως τεχνικοί σε αμερικανικά εργοστάσια.

52. STRZYGOWSKI, Baukunst, I, 236, δανειζόμενος από τον THORAMANIAN, op.cit. (σημ. 26) ορίζει το Γκαβίτ ως κυρίως προβλήμα και το Σαρτσούν ως κατοικία των ιερέων. Οι περισσότερες από τις μελέτες που έχουν δημοσιευθεί στην *Revue des Etudes Armeniennes*, Paris, 1920-23 και 1964-84 θεωρούν το Σαρτσούν ως τον δυτικό πρότυπο του Γκαβίτ. Ο CUNEO, P., *L'architettura della Scuola Regionale di Ani*, Roma, 1911, τιμ. 16, τονίζει ότι δύο αιώνες πριν έναρξε οικονομικές και χρηματοποιούνται αδικρίτως από τους σύγχρονους συγγραφείς. — Οι ωραίες ρέθισης του Πολυτέχνειου του Μιλάνου *Documenti di Architectura Armenia*, 1977 κ.ε., θεωρούν το Γκαβίτ ως προβλήμα του ναου που εξηγείται χρήσεις αστικές και βρηκευτικές, το δε Σαρτσούν ως συνιστών.

53. ΒΔ. Τα εξήρτητα *Documenti*, op. cit. (ανατέρεψη σημ. 52) και HASRATIAN, *Le complexe monastique de Davtank et les particularités de l'architecture des bâtiments séculiers*, *Terzo Simposio Internazionale di Arte Armenia*, 1981, Atti, Venezia, 1981, 215-278.

54. MYLONAS, P.M., *La Taperza de la Grande Lavra*, Ca. Arch., 1987, 143-157, όπου οι κατόπιν των τροπέων των μονών του Αγ. Όρους.

55. JACOBSON, A.L., *«Gli Archi Incrociati nell'Architettura Medievale Armenia*, *Primo Simposio Intern. de Arte Armenia*, 1975, Atti, Venezia, 1978, 323-328. BRECCIA, FRATADOCCHI, T., *Some Remarks on the crossed-arch Domes in Southern Armenia*, *The First Intern. Symp. on Arm. Art*, Yerevan, 1981, *Results of the Conference*, 52-55. Μερικοί συναντούν μεταξύνθινη θεωρούμενας της Αρμενίας από DER HERSESSIAN, S., *The Armenians*, N. York, 1970, 112-114.

56. ΧΑΠΑΤΙΑΝ, G.Y., *Αρχιτεκτονική* στην Αρμενία, Μόσχα 1971 (πρωτότυπο). D'ONOFRIO, M., *Certains palais résidentiels de l'Arménie du Ve au VIIe siècles*, *The Second Intern. Symp. on Arm. Art*, Yerevan, 1978, *Résumés des comm.*, vol II, 90-110. APOULIOUMAN, B., *Άγιον Χρονίον του Αρmeniakον λαού*, Ερεβάν, 1985 (πρωτότυπο), 88-91, πιν. XLV-XLVIII. Σχετικά με την εμπειρογνούμενη μελέτη του κ. D'Onofrio (ανωτέρα, στην ίδια σημ.) οι περισσότεροι να παρατίθουν ότι ο Αρμενικός κατοικίας ήταν πολύ παρόν στην Αρμενία, μεταξύ των 4ος-4ος αιώνων, το 10^ο ανατολικό μελέτη αναφέρει ποτέρως 25. Οι διοικητές κατατόπι, το μέν στάυρον φέροντες, κάτια 4^ο εισιτούν στα δέ επιδούν τα μέν υπόσημος τοιχού. Οι δέ δινθρωποι καταβάνειν έπιν κλίμακος. Η περιγραφή αυτή φαίνεται ότι ένα γκλυκόπεδο με έναν σφρινθή καθαρισμούν με υπόσημην με χαλκί, αλλά σαφώς ένα μπούκαφο, τύπου Καππαδοκίας ή Σαντορίνης.

57. STRZYGOWSKI, J., *Baukunst*, II, 615. 58. Αναδινύονται: Αρχιτεκτονικός δρός, οι πολλοί μεταγενέστεροι αρχιτεκτονικοί δρός, οι πολλοί μέροι της αρχιτεκτονικής (UDDELL-BROWN, 1968, ORPANASOS-TRAYAKOS, 1970, Αλεξανδρινοί Αρχιτεκτονικοί Όρους, Αθηναί, 1976, ο δε Βιβρόπολης δεν αναφέρει πίστωτο συγκριτικό (NOHL, H., *Index Vitruvianus*, 2^οβιβλ., 1983). Πρόκειται για την επίγειη επεξέργασια: Για την κατατέτηρε εφαρμογήν των αρμόνων μεταξύ λεξεών δώμαν, η επιφάνεια των αρμόνων στα κατοικήματα ή σπηλαίων (ορεινόντων) απολεγόντων σε μακρό βάθος, αφρίγνωτη περιμετρική ή περιφερική τανάστα των αποτελεσμάτων επιπλέον και καταπληκτική, που αυτοί μόνον παραληφθήσαν τις οριζόντιες αώβησης ή τα κατοικήματα φορτικά αναλόγως των περιβάλλοντων συνθηκών.

Στα πρώτα επτά των δύοντα και επαναρρόφηση παραδόμενη των αιώνων ήταν τα φερτά. Κατοικήματος αρμός αρραγούντων δουκού προσωρίζεται την αναβίωσην εσχάτου Π. που θεμέλια πολύτιμος θάρρος, από όπου και ο όρος (DINSMOOR, W.B., *The Architecture of Ancient Greece*, London, 1950, 367).

59. Λιπή Αγία, δρός μεταγενέστερης, ακόμη και στο «Άγιον Όρος» που την είχε προβλαστήσει των μοναστηριανών νούν, κατ' αντιδιατοπή προ του στενού προβλήματος που συνήθως αποκαλείται νάρθηκος. 60. SCHULTZ, R.W. & BARNESLEY, S.H., *The Monastery of Saint Luc in Phokis*, etc. London, 1901. ΣΤΙΚΑΣ, E., *Το Οικοδομικόν Χρονικόν της Μονής Οσίου Λουκα Φωκίδος*, Αθήνα, 1971. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ,

M., *«Περὶ Μονῆς Οσίου Λουκᾶ Νεώπετρα*», Ελληνικά, 25, Θεοφάνειον, 1972, 298-313. ΜΠΟΥΡΑ, Α., *Ο Γλυπτικός Δίδυκος του Ναού της Παναγίας στο Μοναστήρι της Οσίου Λουκά*, *Z. Συμπόσιο Βιβλ. και Μεταπολιτεύοντα και Τεχνής*, Περιήλειος, Αθήνα, 1987, 52-58.

62. ΒΔ. σύντομην άνδανσην του τύπου στο άρθρο ΥΛΩΝΑ, Π.Μ., *Κοβελακό Λεκανόδρομος*, op. cit., ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ, 14, Φεβρ., 1985, 81, σημ. 1 και για λεπτομέρειαν αντίτυπην MILLET, G., *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris, 1960, 56, όπου διατυπώνεται για πρώτη φορά ο όρος *plan complex*, και ΟΡΠΑΝΔΟΥ, Α., *A. B. W. M.E.*, (την ίδια περίοδο), 1, 6. 63. ΟΡΠΑΝΔΟΥ, Α., *«Η Μονή του Οσίου Μελέτιου*, Α.Β.Μ.Ε., Ε', 1939-40, 59, εικ. 12. 64. ΙΩΑΝΝΗΣ, Ζ., *«Η Μονή του Οσίου Λουκά*, Α.Β.Μ.Ε., Ζ', 1951, 83, εικ. 6.

65. KASANIĆ, M., *DOKSIC, D.*, MIZOVIC, P., *Le Monastère de Zica*, Beograd, 1964.

66. DIERKOK, A., *Sporomene Architecture, IX-XVII Beke*, U Jugoslawija, Beograd, 1964.

67. IDEM, op. cit., iuc. σημ. 68).

68. MYLONAS, P.M., op. cit., συντάρη, σημ. 1.

69. Γνωστός από περιγραφές του Βασιλείου Γρηγόριοπολης Μπόρκων, *Travestanjanja ... Barskoag po svijetim mestima vostoka*, Ayios Petroskioticois, 1887, την. πασίν.

70. ΥΛΩΝΑ, Π.Μ., op. cit., (Περὶ Προφ. Ηλία και Αρμενιούντος) ως σημ. 34 ανατ.

71. MILLET, G., *l'ancien art serbe, les églises*, Paris, 1919.

72. BALS, G., *Influence du plan sur le plan des églises romaines*, *En l'Art Byzantin chez les Slaves*, Recueil Théodore Uspenski, Paris, 1930.

73. THEODORESCU, R., *À propos du plan triconique dans l'architecture du Sud-Est Européen au Haut Moyen Âge*, *Revue des Études sud-Est Européennes*, XIV, 1976, No 1, 3-14.

74. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, Α.Λ., *«Η Μονή Πέτρου στη Νότια Πίενη*, ΕΘΝΟΣ, Π.Μ., Πανεπιστ. Εκδοτικό σημ. Ελλάδα 1450-1600 τόη, Β. Αθηνών, 1982, σελ. 35, πιν. 31, σημ. 10, παρόπλων την κατασκευή Μαρσελλούς ψευδές νάρθηκος (Αττική) χωρίς κίονες.

75. ΥΛΩΝΑ, Π.Μ., *Κυριακό Σκηνών και άλλοι ιδρύματα στο «Άγιον Όρος*, *G. Συμπόσιο Βιβλ. και Μεταπολιτεύοντα και Τεχνής*, Περιήλειος, Αθήνα, 1983, 61-62.

76. ΥΛΩΝΑ, Π.Μ., *«Κελλαιωτικοί Ναοί στη «Άγιον Όρος»*, *Β. Συμπόσιο Βιβλ. και Μεταπ. Αρχ. και Τεχν.*, Περιήλειος, Α.Β.Μ.Ε., 1980, 70-72.

77. ΚΑΤΣΑΓΗΣ, Θ., *The Mycenaean Megaron*, *Am. Journal of Arch.*, 45, 1945.

78. DINSMOOR, W.B., *The Architecture of Ancient Greece*, London, 1950, 118-119, fig. 44.

79. MICHAELIS, A., *Der Parthenon*, Leipzig, 1870-71, 46, 50, πασίτην, DEICHMANN, F.W., *Die Basilia von Parthenon*, Att. Mitt., 63-64, 1938-39, 127-139, TRAVLOS, J., *Pictorial Dictionary of ancient Athens*, New York, 1980, 456, 1, 576.

80. ΠΡΑΚΟΠΟΙΟ ΚΑΙΣΑΡΕΩΣ, Περὶ Κηδομῶν, Loeb Library, London, Cambridge, Mass., 1950, σελ. 84-85, 1, 10-15, ο πρόκοπος χαρακτηρίζει την Χαλκίνη ως παρατείνουσα δηλαδή επόδη προστατεύοντας την πόλη.

81. ΟΡΠΑΝΔΟΥ, Α., *Μοναστηρική Αρχιτεκτονική*, Αθήνα, 1988, 89-91, εικ. 108.

82. IDEM, op. cit., σημ. 76 κ.ε.

Armenian *Gavits* and Byzantine *Litae*

P. Mylonas

In previous publications, the almost simultaneous appearance of *wide nartheces* in Armenian and Byzantine churches, the *Gavits*¹ and *Litae*² was discussed. A hypothesis had been formulated whether this was due to mutual influences or to similar but independent developments. Accordingly, a research project on Armenian Soil was carried out in September 1985³.

A. Examination of the *Gavits*

1. A cross-examination of Armenian bibliography aimed at: a) a clarification of the role of the *Gavit* in the church. b) the quest for texts or other material justifying the migration of forms, such as the *Gavit*, from Armenia towards Greece, Serbia and Mt. Athos; or vice-versa. Except for some theories about "Armenian influences" on Byzantine architecture⁴, in 20th c. texts, no such indication, textual or monumental could be traced.

Such "Armenian influences" supposedly are: (a). **The origin of the *Athos catholicon***. Strzygowski and his followers⁵ believe that the existence of side apses and the birth of the founder at Trebizond are sufficient evidence of a Caucasian influence in the formation of the *catholicon*⁶. Recent publications^{7,8,9,10}, internationally accepted¹¹, prove that the early *catholica* on Athos applied models from Constantinople, without side apses, the latter having been added later for purely functional reasons. (b)

The question of the restoration of Sta Sophia in Constantinople by the Armenian architect Trdad^{12,13,14,15}, is refuted by the report of Emerson and van Nise^{16,17}, which indicates a structural repair with no stylistic influences¹⁸. On the contrary, an opposite influence cannot be ruled out: during this same period Trdad used Byzantine pendentives instead of Armenian squinches, in his masterpiece, the Cathedral of Ani (989-1001). (c). **The question of the presence of Armenians in Byzantium**, whether on the imperial throne or as deported population^{19,20,21}. Given that no trace of influences resulting from this ethnic presence has ever been traced, one would accept that a process of absorption²² of the minority by the majority was under way in Byzantium, similar to those of Alexander and the East, Rome and the Mediterranean or contemporary America²³.

2. The visit to a large number of chur-

¹Όλες οι φωτογραφίες είναι του συγγραφέα, εκτός από την αρ.

ches equipped with *Gavits* was effected in order to investigate their structural, functional and stylistic elements. The *Gavit* is the square vestibule erected in front of the church – usually on the same axis – after the death of the church's donor, in order to house his tomb. Besides this commemorative purpose, the *Gavit* serves secular activities. Similar buildings are the *Zamatoun*, which serves only secular purposes, the Library and the Refectory, which all follow the same building principles, as the *Gavit*, of a large square or orthogonal building with windowless walls, two, four, six, or no supports, a decorated stone roof and an oculus. This arrangement however is the development, into stone techniques, of an ancient local timber architecture, the *gikhatoun* supporting a roof, the *hazarasen*, with central oculus^{32,33,35,36}. Proof of this is the oldest example of a *Gavit*, unfortunately in ruins (church of the Mother of God, Lake Sevan, 874 A.D.) which used wooden studs to support a wooden roof. The provenance of the stone *Gavit* from a wooden construction is ascertained by the study of stone roofing in different *Gavits*. (fig. 24) illustrates flat stone slabs and corbeling systems indicating intermediate stages between timber and stone building techniques.

B. Examination of the *Litae*

The oldest known Greek *Liti* is the one of the Panagia of Hosios Lucas (fig. 25, 1), with two columns, forming an integral part of the building and dated to the second half of the 10th c.³⁷ Recent remarks of the author indicate the Panagia as being the result of enlargement-rebuilding of an older church and the *Liti* as an enlargement of an older *narrow-narthex*^{38,39}. *Litae* or otherwise *wide-nartheces* are not known to have occurred in the Capital or within its areas of influence, either in monumental remains or mentioned in written sources. Besides the *Liti* of the Panagia, other *Litae* to be found on Greek soil are the one at Hosios Meletios⁴⁰ (mid-12th c.), and at Sagmafas⁴¹ (second half of the same c.), the former being the result of an enlargement from a *narrow-narthex* (fig. 25, 2, 3).

Wide-nartheces have also been added to churches in Serbia (fig. 26), later than the ones in Greece: Zica⁴² (1220-34) and Studenica⁴³ (1227-34). However these Serbian vestibules are not incorporated into the building, as is the case in Greece, where church

and *Liti* obey to a uniform design. Furthermore, the Serbian *wide-nartheces* do not replace an earlier *narrow narthex* but are an addition further west, to the construction.

The examples of Decani⁴⁴ (fig. 26,3) and of Chilandari⁴⁵ (fig. 25,5), quite different from each other, as well as some *Litae* on Athos⁴⁶, form a second 14th c. group. However we know of no other contemporary examples in Byzantine areas, except for the *Liti* of the Prophet Elias (fig. 25,7), which as the author has recently observed⁴⁷ seems to be the result of an enlargement of an older *narrow-narthex*, (1300?), thus acting as vanguard and innovator for this second group of *Litae* in Northern Greece.

Examples in Southern Serbia, where the addition of columnless *wide* or *narrow-nartheces* has been in common practice, fact which Millet considered to be an extension of the type of single-naved Serbian churches⁴⁸. The influence of the latter type on the churches of Moldavia has been stressed⁴⁹ where the *wide-narthex* reaches dimensions equal to or greater than those of the church proper. Together with the financial support arriving from the Romanian Lands during the 16th c., the idea of a four-column large *Liti*, could have been transferred to such examples as Dochiarou (16th c.), Xiropatamou (18th c.) on Athos and others on the Meteora.

During the 18th and 19th c. *Litae* were in vogue on Athos and other monastic institutions in Greece^{50,51}.

To trace the origin of this special Greek vestibule, one should emphasize: (1) the fact that, as proved by the oldest examples – Panagia, Meletios – the *Liti* did not spring up as an entirely new form but was the result of a remodeling of existing spaces (*narrow-narthex*).

This process is much more straightforward than the inspiration of a new form: e.g., a *Liti* added wholesomely to the naos. (2). An initial explanation could be simply functional to meet demands for space, by doubling the area of the *narrow-narthex*.

(3). Functionalism could draw ideas from similar solutions existing in Greece from ancient times: arrangements of neighbouring spaces in churches united by two or more columns, such as the *trilevoun* of the Early-Christian basilica; the *homeric megaron* of the 2nd millennium B.C.⁵², older, probably, than the *gikhatoun*,⁵³ the *Christian Parthenon*, where the entrance to the building was transferred to the West and the *Parthenon* proper or *Hall of the Maidens*, acted as a perfect four-column *Liti* to the Christian

naos; the *Chalke* or vestibule to the Palace at Constantinople, which, according to Prokopios⁵⁴, was a square hall, with four supports stemming from the angles, and some lighting device in the middle of the roof, the *spheroeides*. Mention should also be made of halls in monasteries with four supports of the roof and an oculus, such as the *aroulai*, the *nosokomeia*, the *photanamata*⁵⁵.

Thus, one could conclude that the evolution in Greece, from a *narrow-narthex* to a *wide* one or *Liti*, was not due to any foreign influences, but was the result of practical needs and functional thinking.

C. Comparison between *Gavits* and *Litae*

Similarities should be mentioned: (a). – the place of the *Gavit* and the *Liti* in front of the church and their role as vestibules. (b). – Their large dimensions in relation to those of the church (c). – The presence of the tomb of the donor in both cases.

As *differences* should be mentioned: (a). – The fact that the *Gavit* is always a later addition, (b). – The marked difference in planning: unlike the Greek *Liti* the longitudinal walls of the *Gavit* do not correspond to those of the church.

(c). – The *Gavit* is erected next to the church without any connecting building device, whereas the *Liti* is a uniform part of the building. (d). – The difference in the roofing. (e). – The difference in lighting arrangements. (f). – The great difference in their uses: the *Liti* serves only liturgical purposes, whereas the *Gavit* serves many and varied non-religious needs.

D. Conclusion

The examination of the two parallel architectural phenomenon of the almost simultaneous appearance of *Gavits* and *Litae* during the Middle Byzantine period and after, could not uncover any evidence or proof of mutual or one-sided influence. This similarity of forms can only be explained as a proof that similar problems of function find similar solutions, thanks to practical thinking. On the contrary, compositional problems in the architectures of Armenia and Greece have led to solutions of a totally differing character. This fact provides the most striking evidence that these two medieval architectures evolved independently.